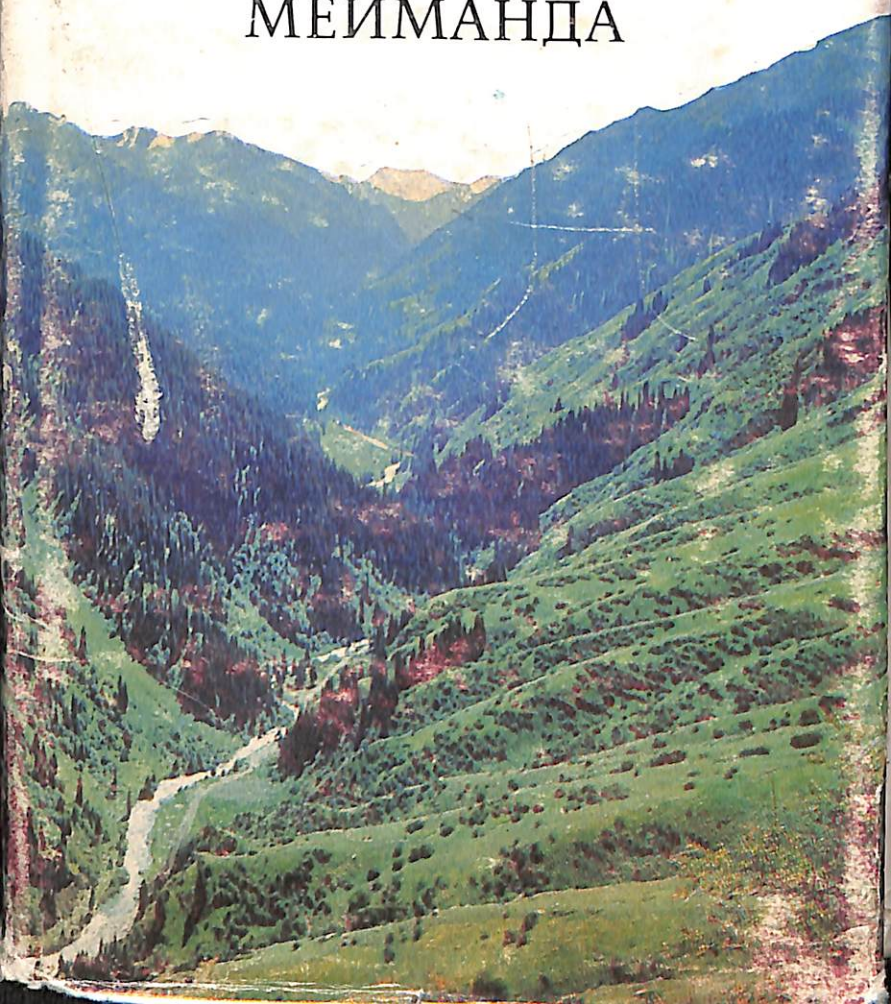

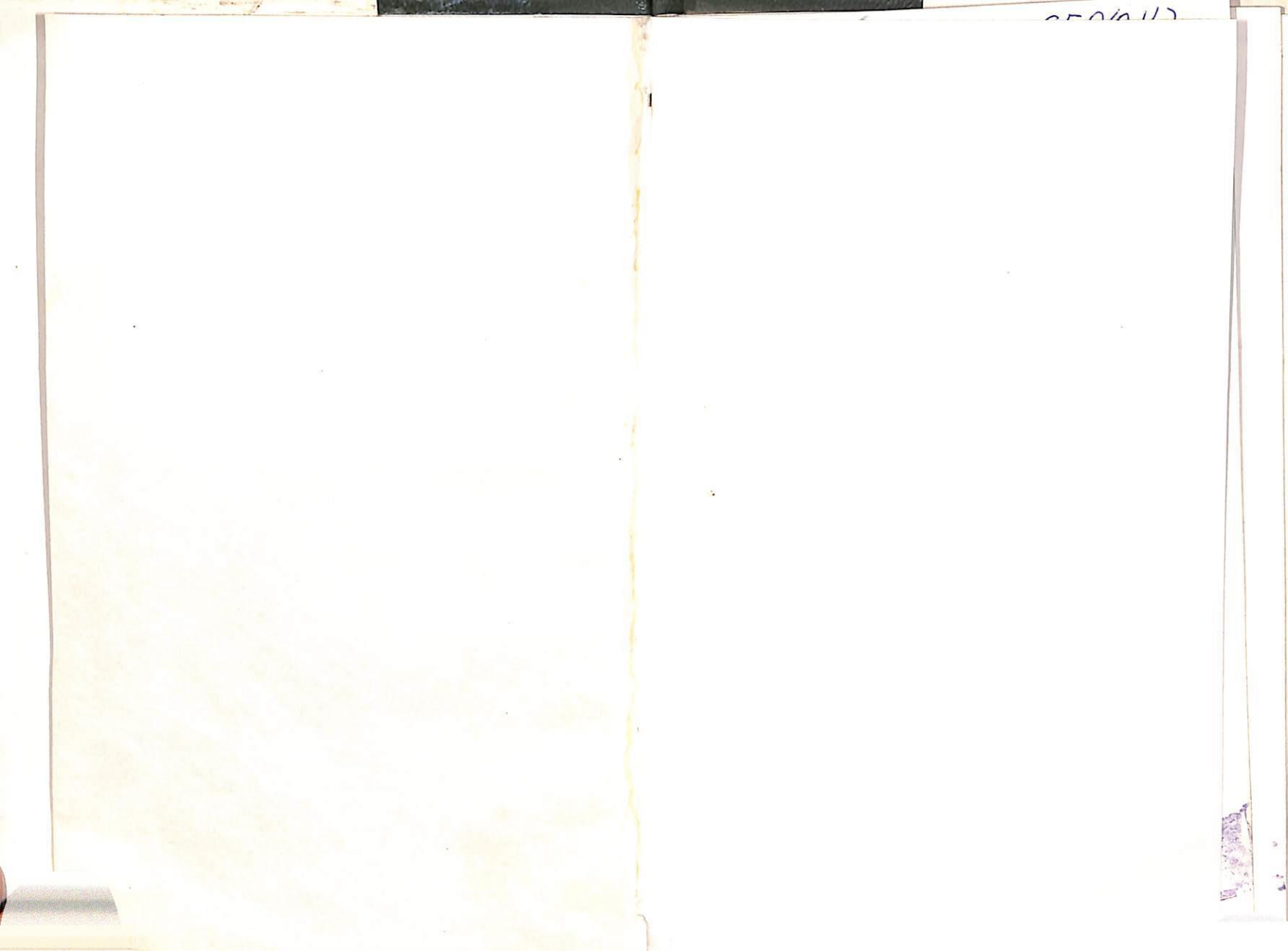
65.9 (2 Кв)кырг
ш 50

Ханс Шерфиг
КЫРГЫЗДАРДА
МЕЙМАНДА

Ha
...

250/12

65.9(2 Ku)кырг
Ш 50

Ханс Шерфиз

КЫРГЫЗДАРДА МЕЙМАНДА

ЖОЛ ЭСКЕРМЕЛЕРИ

Орус тилинен которгон

Асанбек Стамов

Экинчи басылышы

«КЫРГЫЗСТАН» БАСМАСЫ
ФРУНЗЕ 1979

ACQUISITION

Шерфиг Ханс.

III 49 Кыргыздарда мейманда: Жол эскермелери /Орус тилинен которгон Асанбек Стамов. — 2-басылышы. — Ф.: Кыргызстан, 1979. — 96 бет.

Даниялык прогрессивдүү ири жазуучу Х. Шерфиг өлкөдөгү артта калуучулукка, мещандыкка, фашизмге, согушка каршы көп чыгармалар жазган. Коммунисттик партиянын мүчөсү. Жазуучу 1964-жылы Кыргызстанда мейманда болуп, жер кыдырып, республиканын коомдук ишмерлери, жазуучулары, маданият кызматкерлери менен жолугушкан. Ошол саякат жөнүндөгү бул китеп кыргыз тилинде экинчи жолу кайра басылып жаткандыктан, жазуучу тарабынан келтирилген фактылар, цифралар Ханс Шерфигдин кыргыз жергесинде болгон 1964-жылга туура келет. Ошондуктан аларды өзгөртпөй калтырууну ылайык таптык.

III 734--86
М 451 (17)—79 235.79.4703000000

И. (Дат)
ББК 84(4Д)

ШЕРФИГ ХАНС В ГОСТЯХ У КИРГИЗОВ

Путевые заметки

Издание второе

(На киргизском языке)

Фрунзе. Издательство «Кыргызстан»

Орусчадан которгон А. Стамов. Редактор К. Сабыров.
Художник К. И. Сухаревский. Худ. редактор Г. Половникова.
Тех. редактор С. Чотиев. Корректор А. Алсентова.
ИБ № 840

Терүүгө 15. 12. 1978-ж. берилди. Басууга 17. 3. 1979-ж. кол коюлду. Кагазы типографская № 1, форматы 70×90¹/₃₂. 3 физ. басма табак, 3,51 шарттуу басма табак, 3,598 учеттук табак. Тиражи 3000. Заказ № 533. Баасы 35 т.

«Кыргызстан» басмасы

720737, ГСП, Фрунзе шаары, Совет көчөсү, 170.
Кыргыз ССР басма, полиграфия жапа китеп соода иштери мамлекеттик комитети. Кыргыз ССРинин 50 жылдыгы атындагы Кыргызполиграфкомбинаты.
720461, ГСП, Фрунзе, 5, Жигули көчөсү, 102.

АЛЫСТАГЫ ЖАКЫН ДОС

Бул китепчинин автору — Дания элинин атактуу жазуучуларынын бири, Дания компартиясынын мүчөсү, корунуктүү коомдук, маданий ишмерлердин бири, Советтер Союзунун досу, интернационалист Ханс Шерфиг. Анып бир канча китептерин, советтик китеп окуучуларга коптон берип белгилүү, биз аларды сүйүп окуйбуз. Жолдош Шерфиг Советтер Союзуна гана эмес көп олколорго белгилүү автор. Ал совет элдеринин жетишкендиктерин, экономикасын, маданиятын, анын адамдарынын кулк-мүнөзүн зор ынтаа менен жазып, өз элине жана башка чет элдерге жеткирүүгө көп аракет кылган. Эл аралык ишмерлердин бири Ханс Шерфиг Советтер Союзундагы элдердин бир канчасында болгон. Ошондой эле биздин республикабызда да болгон. Бул китепче ошол атактуу досубуздун Кыргызстан жөнүндөгү эстегилеринен.

Ал мага жазган катында: «Достук коз менен коргондорүңүздү бекем сактап калыңыз деген элеңиз. Мен ошенттим. Бул китепчем Кыргызстан жөнүндөгү, ошол жомоктой сонун олко жөнүндөгү менин эстегилерим» — дейт.

Алыстагы жакын досубуз Ханс Шерфигдин ак көңүлү, жылуу мамилеси, коммунисттик жүрөгү биздин Ала-Тоодой бийик, алмаздай бекем достугубуздун чыңдайт. Ханс Шерфиг өзүнүн карапайым адамкерчилиги,

татынакай жылуу жазган китеби менен элибиздин эң жакын досторунун бири болуп калды. Достугубуз күчөй берсин.

ААЛЫ ТОКОМБАЕВ (БАЛКА),

Кыргыз эл акыны, Кыргыз ССР
илимдер Академиясынын академиги,
Социалисттик Эмгектин Баатыры.

1

Жорж Дюмель биздин планетада адамдардын кобөйүп жана алардын жердин бетин жыш ээлешине окүнүп, ээн бейкуттукту жана жалгыздыкты эңсеген анча-мынча адамдар келечекте оздорунун эс алуусун Орто Азияга барып откоро тургандыктарын алдын-ала айтмакчы болгон. Француз жазуучусу азыр Орто Азияга баруу эч кандай кыйыпчылык менеп машакаттыкты туудурбастыгын жана далай-далай чет элдик адамдар ал жакка барып келип жаткандыктарын билсе, балким, капаланат беле ким билсин. Мисалы, алыскы Өзбекстан акыркы жылдары жаңы салынган жолдору, кооз мейманканалары бар эң белгилүү туристтик өлкөгө айланды. Бардык өлкөлөрдөн туристтик топтор Ташкент, Самарканд шаарларынын мыкты жерлери менен таанышуу үчүн келип турушат. Демек Жорж Дюмель үчүн Өзбекстан азыр анын ойлогонундай болоруна мен анча иштене бербейм.

Бирок, Кыргызстанга чет элдиктер анча деле көп келише элек. Биздин самолетубуз Москвадан Фрунзеге — Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасынын борборун көздөй учуп келатты. Биз ал жакка адамдардан четтөөнү эңсеп, ээн бейпилдикти издегендигибизден бара жаткан жокпуз. Жөн эле аялым экөө-

бүз Кыргызстанга мейман болуп кетүүгө чакыртылгандыктан бара жатабыз.

Кыргызстан жөнүндө биз эмне билебиз? Мектептеги атластык картадан бар болгону ал жердин Азияда орношкондугун гана көрүүгө болот. Кыргызстандын картасында кара күрөң боёктор көп, демек ал жерде тоолор көп болуу керек. Мен маалымат бергич китептен (справочниктен) республиканын аянтынын 198. 500 квадраткилометр экендигин жана анда 2. 488. 000 адам жашай тургандыгын, алардын көпчүлүгү кыргыздар экендигин окугам. Ал жерде буудай, жүгөрү, күрүч, кант кызылчасы, пахта, тамеки, жүзүм, апийим өсүп, эт, жүн, май көп өндүрүлөт. Айыл чарбасы механизациялаштырылган 14. 000 трактор жана 3. 000 комбайн бар. Справочник Кыргызстанда нефтинин жана табигый газдын, металлдардын жана өнөр жай тармактары кеңири өнүккөнүн кабарлайт.

Чет өлкөлөрдө чыккан айрым бир китептерден Кыргыз эли али да көчмөн турмушта жашарын, алардын куйруктуу койлорду жана төөлөрдү короо-короо, топ-тобу менен бир жерден экинчи жерге айдап, боз үйлөрдө жашап турушкандыктары жөнүндө окууга болот. Бул көрүнүш азыркы күндө, албетте, өзгөргөн болуу керек. Биз ал жакка барганда боз үйдө жашайбыз го деген үмүт санаабызга да келген жок. Менин бала кездеги сүйгөн китебим — В. Дрейердин «Адепки коомдун адамдарынын турмушу» деген китебинде кырдуу калпак кийген кыргыз мергенчисинин мылтыкчан, колуна куш кондурган сүрөтү бар болчу. Мен аны эски тааныш катары эстедим, бирок аны менен чын эле жолугушат экенмин деп күткөн да, ойлогон да жокмун.

«Адепки коомдун адамдарынын турмушунда» кыргыздар жөнүндө мындайча айтылган:

«Кыргыздардын сырткы түспөлү кадимки эле монголго окшош. Анын байлыгы — мал, башкача айтканда, эки өркөчтүү төөлөр, жылкылар, уйлар, койлор. Анын бардык ою малдын тегерегинде, ал аларга көз каранды жана бүткүл жашоосу мал менен. Кыргыздардын ою боюнча мал багуу, мергенчилик кылуу, чабышуу жана талап алуу — эркектердин иши. Дыйканчылык кылуу жана анын берген жемиштерин менен тамактануу жөнүндөгү ар кандай ойлорду кыргыз терең жийиркенүү менен өзүнөн оолактатат. Анын оюнча, отурукташкан адамдар оорулуу, же акылсыздар болуп саналат, анткени алар жер айдап оор эмгек кылыштын ордуна талаадагы эркин турмушту жактырышат имиш».

«Бардык күнүмдүк үй ичиндеги түйшүктөр эрксиз абалдагы аялдын мойнуна жүктөлгөн. Эркектер мергенчилик кылып, каракчылык жүрүштөрдү уюштурушат. Кыргыздын эркектери көп убактысын керексиз сөздөрдү сүйлөп бабырашып, насбай атышып, кымыз жана шарап ичишүү менен өткөрүшөт».

«Элдин мүнөзүнүн айырмалуу бир белгиси чынчылдык, ачык-айрымдык, энөө ак көңүлдүк, меймандостук, сыймыктуулук болсо, экинчи жагынан, жалкоолук жана кекчилдик. Кыргыздарды баатыр деп айтууга болбойт, анткени согуш тополоңунда алар эрдик көрсөтүүгө жөндөмдүү болгон менен, чындыгында эрдик деген наамга арзый тургандай баарын өлчөгөн сабырдуулук, салкын кандуулук аларда жетише бербейт».

Биздин самолётту кыргыз учкучтары баш-

карып баратты. Жүргүнчүлөрдүн көпчүлүгү кыргыздар, болгондо да, менимче, сулуу адамдар. Жүргүнчүлөр сумкалары менен киришип, ата-энелер балдары менен, карыган чоң энелер кудум эле Фреденсборгдогу автобустардагыдай өз орундарын таап жайланышты. Балдар ойноп, алма жеп, чоңдор самолёттун Азияга бет алганына көңүл бөлбөй газета окуп жатышты. Бул өлкөдө самолётто учуу адат иш болуп, биротоло көнүп калышкан экен.

Сентябрь айынын жетиси.

Жамгыр жаап турат. Биздин төмөн жагыбызда — старт берилүүчү аянттары бар аэродром, улуу Москва, бийик имараттар, заводдор, ийне жалбырактуу, кайыңдуу токойлор, машиналары тынбай жүрүп жаткан түптүз шоссе жолдор, темир жолдор. Биз булутка сүңгүп кирип кеткенден кийин эч нерсе көрүнбөй калды. Бирок менин бекер отуруп, убакытты текке өткөргүм келген жок. Колума В. Стейнлицтин орус тили боюнча жазган татынакай окуу китебин алдым да, өзүмдүн сабагымды уланта бердим. Мына, мен алтынчы сабакка келип калдым, эгер кокустан бир орус адамы мага кайрылып, газета кайда деп сурап калса, ал менин: «Газета столдун үстүндө жатат» — деп орусча таптаза айткан жообумду укмак. Атүгүл мен ага: «Шахтер слесарь менен иш жөнүндө маектешип жатат. Машинист инженер менен машина жөнүндө аңгемелешип жатат. Сиз кайсы жерден түшүнөсүз? Жолдош Иванов клубда радио угуп отурат» — деп да айта алар элем. Буларды мен, албетте, орусча айтмакмын.

Менин аялым «Жамиля» деген кичинекей китепчени ала чыккан. Бул бир сүйүүнүн та-

рыхы, аны кыргыздын жаш жазуучусу Чынгыз Айтматов жазган. Китеп абдан белгилүү болгондуктан бир канча тилдерге (18 тилге) которулган.

Жарык кире баштады, анткени биз булуттан жогору күн жаркырап турган мейкиндикке көтөрүлдүк. Жерде эмнелер болуп жатканын да билүүгө болбой калды. Бир гана жаркыраган апкак кебездей килемге көз чалдыгат. 8000 метр бийиктикте саатына 700 километр ылдамдык менен келатабыз. Самолет булуттардын деңизи үстүндө бир орундан жылбай калгансып сезилет. Кыргызстандын көрүнө калышын күтүп китеп окуп келатабыз.

Аздан соң алдыбыздагы ак карга окшогон мейкиндиктен жылчык пайда болуп, жер көрүнө калгансыды. Корсо, биз деңиздин үстүндө учуп бараткан экенбиз. Бул мени бир аз тынчсыздандырып жиберди. Биз кайдабыз? Бул эмне болгон деңиз?

Арал деңизи экенин билдик. Анын көлөмү Дания менен Каттегаттан чоң, Деңиз кара көк болуп, ак көбүктүү толкундары серпилип жатат. Бороон болуп жаткандай түрү бар. Булуттар акырындап тарап, үзүлгөн кебездердей топтоло баштады. Толкун урган жээк көрүндү.

Талаанын үстү менен учуп келатабыз. Талаа кызыл саргыч тартып, толкундар чайыган кумдуу жээк өңдөнүп турат. Булуттар көрүнбөй, төмөндөгү көлөкөлөр жайык тартты. Күн кандайдыр биздин арт жагыбыздагы дүйнөгө батып бараткансыйт.

Менин саатым төрттү көрсөттү. Бирок биз мезгил өлчөмү биздикинен башкача, чыгышты карай учуп баратабыз. Фрунзеде убакытты үч саат алдыга жылдырууга туура келет. Кеч кир-

ди. Асман ачык-жашыл сымал укмуш түскө болонду. Караңгылык окум сүрө баштады.

Мына, күткөн минута да келди, стюардесса конфет таратып, эшиктин үстүнөн болсо «тамекки тартпагыла! Курду курчаңгыла!» деген сөздөр жаркырап көрүнүп турду. Мен бул создорду илгиртпей эле орусча түшүнүп жаттым. Жыйырма минуттап кийин өз тууруна келген самолеттун конгондугун сездик. Менин саатым алты. Фрунзеде саат тогуз. Аэропорт жарык нурга болонуп турат.

Биздин досторубуз — Кыргызстан жазуучулар Союзунун биринчи секретары Токтоболот Абдумомунов, «эл акыны» — деген ардактуу наамы бар Аалы Токомбаев гүл алып тосуп чыгышты. Алардын жанында жүргөн англичанча сүйлөгөн дипломат кыргыз жигити достордун куттуктаган жагымдуу сөздөрүн бизге которуп берип жатты. Кыргызстандыктар менин китептеримдин кээ бирлерин окушкан экен, Дания жөнүндө да көп нерселерди билишет экен, ошондой эле ондогон эле жылдар ичинде укмуштуудай өзгөрүүлөргө дуушар болгон өз өлкөсүнүн бизге жагып калары жөнүндө да билдирип жатышты.

Аэропорттон биз каз-катар тарткан теректерди аралап, татынакай имаратты көздөй келаттык. Мемиреген салкын кеч окум сүрүүдө. Төбөбүздө жылдыздуу асман, туш тарабыбыздан гүл менен алманын жыты аңкыйт.

2

Эртең менен көзүбүздү ачканыбызда терезеден тоолорду көрүп, Азиянын так ортосунда турганыбызды эстедик. Биз турган жер Кас-

пий жана Сары деңизинен бирдей алыстыкта экен. Сыягы, Бенгал булуңу менен Обь дарыясынын Түндүк муз океанына куйган жеринин ортосунда болсок керек.

Эртең менен эрте турдук. Бирок биз боз үйдө эмес, эң сонун мейманканада түнөдүк, ваннасы бар бөлмө, жол эскермелерди жазууга мүмкүндүк бере тургандай жазуу столу бар кабинет, а түгүл копокторду кабыл алуучу бөлмө, айтор, бардыгы биз үчүн арналган. Столдун үстүндө гүл жана жашылчалар, алмалар, алмуруттар, кыргыздын укмуштай таптактуу көк, жашыл, кызгылт көк жүзүмдөрү. Ар бир алманын салмагы бир килограммга жакын келип, шириндигин айтпа.

Үйдүн жанындагы ичке арыкта көк кашка суу агып жатат. Биз турган жайдын эки жагы бир кылка адырлар. Адырлардын жону мага бир кылка дөмпөктөрдөй көрүндү. Сейрек өскөн бозомтук жашыл өсүмдүктөр менен курчалган адырлар мага эбегейсиз майда таштардын үйүндүсүнө окшошу. Мына ошол какшыган адырлардын ортосундагы жашыл өзөндө жүзүмдөр мөлтүрөп бышып, ар кыл жемиш бактарда шагы ийилген мөмөлөр. Биз турган мейманкананын паркы көрктүү, салкын да. Арасында эң эле көп ичке арыктар. Мөлтүр суулар кулдурап, көңүлдүн черин жазат. Айланада кызыл-тазыл розалар, барпайган ак астра гүлдөрү. Эртең мененден тартып эле күн жылуу тиге баштады. Кыязы, бүгүн да аябай ысыгатко.

Аба таза, тунук. Өрөөндөгү биз турган жер деңиз деңгээлинен 700 метр бийиктикте экен. Бул Кыргызстандагы жапыс жер. Түштүк жагыбыздагы жылаңач адырлар бизден 7—8 чакырым алыстыктагы жашыл өрөөнгө далдоо бо-

Казакстандын мейкин талаасы менен чектешип турат. Чынгыз Айтматов Фрунзедеги айыл чарба институтун бүтүргөн. Кыргызстандын, Казакстандын мал чарбасынын тажрыйба чарбаларында иштеген. Андан кийин ал Москвадагы Горький атындагы адабий институтту бүтүрөт. 1928-жылы туулган Чынгыз 15 жашка чыкканда, Жамыйла өзүнүн махаббаты менен алек болуп жаткан эле. Качан ал отузга чыкканда Жамыйланын махаббатынын баянын жазды. Бул атактуу повесть Дания тилине да которуларына толук ишенемин.

Кыргызстандын эл акыны Аалы Токомбаев эртең менен тамакты биз менен бирге ичиш үчүн Фрунзеден атайы келиптир. Үстөлдүн үстүндө тамак-аш мол — айран, куурулган балык, омлет, шишкебек, андан башка бадыраңдар, дарбыз-коондор, ар кыл жемиштер, пирожноенин түрлөрү. Ошентип биз, төртөөбүз мейманкананын узун столунун түп жагында тамактануудабыз. Аалы Токомбаев: «Менин билишимче Людвиг Хольбергди Дания адабиятынын атасы дешет экен. Чынбы ушул? — деди. «Ооба чын — деп жооп бердим. — Норвегиялык Людвиг Хольберг биздин өлкөдө мурда өнүкпөгөн жаңы адабий формаларды негиздеди. Ал Даниянын улуттук театрын, комедияларды, сатиралык эпосту жана сатиралык романды түзгөн. Ал биринчи очеркист да болгон. Бирок менин таң калганым Людвиг Хольбергди Кыргызстанды билишкендигинде».

— «Биз Людвиг Хольбергдин Нильс Клим жөнүндөгү романын жана анын комедияларын орус тилинде окуйбуз, — дейт кыргыз акыны, — ошондой эле Даниянын улуу жомокчусу Ханс Кристиан Андерсен менен Мартен Андерсен

Нексе кыргыздарга көптөн бери маалым. Биздин республикада бул жазуучуларды суктануу менен сүйүп окушат. Бирок менин сизден билейин дегеним мурда Хольбергге чейин датчандардын жазмасы болгонбу?!»

Хольбергге чейин миң жыл мурда эле биздин элдин жазмасы болгон дедим мен.

Аалы Токомбаев кайра: «— Дания адабиятынын атасы жөнүндө сураганымдын жөнү, мен өзүм да кыргыз адабиятын баштоочулардын бири болгондугумдан эле. Биринчи жолу кыргыз тилинде басылып чыккан ыр меники болучу» — деди.

Мен акынга чын ыкласым менен ыраазы экенимди айтып, Николайдан: «Мага кыргыз адабиятынын атасы менен аңгемелешкенден артык урматтын кереги жок» — деп которуусун отуном.

Чайды биз кооз көк чыныдан ичип отурдук. Чыны көчмөн элге ылайык идиш. Аны көчкөндө атайы кийизден жасалган аяк каптарга салып алып жүрүшөт. Көчмөндөр илгери памил ичишчү экен, памил чай — чайдын өзөгүнөн, таштандыларынан пресстеп, ныктоо жолу менен жасалып, төрт кырдуу кирпичке окшош келет. Илгери кыргыз койчулары арпа жарма гана ичип, нанды сейрек жешкен. Аалы Токомбаев да бала чагында токочту майрам учурларында гана жечү экен.

Мына ушул жөндөмү зор, билимдүү, европалыктарча тарбия-таалими бар, чыгармалары француз, англис жана башка көптөгөн чет тилдерге которулган адам боз үйдө кылка сабатсыз адамдардын арасында туулуптур. Тырнактай бала кезинде кара курсактын айынан аскалардын арасында таяктап башка куралы

Ка:
ту
ча
Ка
бал
да
ту
чы
али
ка
жа
ко

эр
үч
үс
ль
да
ро
ме
та
ле
ни
«
ли
өт
А
си
т
м
г

я
о
о
г

жок, ал оокаттуу бирөөлөрдүн коюн кайтарган. Аалы Токомбаев бизди өзүнүн туулган жерине мейманга чакырды.

Биз айланасы көк мелжиген тоолор менен алкактанып, көркүнө адамдын моокуму канбаган атактуу Ысык-Көлдү көздөй сапар тартмакпыз.

Кыргыз адабиятынын атасы туулган күнүнүн датасын билбейт. Ал 1904-жылы күзгө тарта Кемин деген жерде туулган, бирок ал 7-ноябрь туулган күнүм деп эсептейт.

Ал мезгилде кыргыздар кырылуунун үстүндө болушкан. 1903—1913-жылдардын аралыгында алардын элинин саны ондон бирине азайып кеткен. Адыр-адырларда, тоо-таштардын арасын мекен кылган бул элди падышалык Россия «кара кыргыздар», «жапайы кыргыздар» — деп кемсинтүү менен мамиле кылышкан. Падышалык Россиянын тушундагы кыргыздардын көргөн күнү азыркы Түндүк Америкадагы индеецтердин ал-абалына барабар болгон.

Орус армиясынын Орто Азияга келиши менен колониалдык эзүүнүн доору башталат. Крепостнойлук укук жоюлгандан кийин Россиянын Европа жагында жашаган дыйкандары Азиянын райондоруна көчүп барышып, отурукташа баштайт. Жаңыдан отурукташкан дыйкандарды россиялык бийлик ээлери бардык жагынан кубаттап турушкан. Падышалык империя чыгыштагы чек ара райондорунда орус, украин дыйкандарынын, орус казактардын колуш алышына саясий жагынан да, стратегиялык жагынан да зор маани берген. Анткени мындай ишенимдүү элементтер алардын бирден-бир мыкты тиреги болмок.

Жаңыдап көчүп келген россиялыктар Кыргызстандагы бай өрөөндөрдү, асыл топурактуу жерлерди тартып алышып, кыргыздарды кыса башташат. Колонисттер акырындап тоолордогу мыкты жайыттарды да тартып алышат. Эми токойлор да орус мамлекетинин менчигине отот. Кыргыз кочмөндөрү үйүр жылкылары, короо койлору менен тоо-таштарга кептелишип, акыр-заман баштарына түшөт.

Мындай зомбулукка чыдабаган кыргыздар жалпы көтөрүлүшкө чыгышат. 1916-жылдагы көтөрүлүш ушундайча башталат. Падыша кыргыздарды тылдагы согуш иштерине пайдалануу жөнүндө декрет чыгарат. Элдин нааразылыгы күчөйт. Көтөрүлүш кыргыз жергесинин бардык булуң-бурчунда жайылат. Ошентип, найза, балта, чот, түтөтмө кара мылтык, союл менен куралданышкан кыргыздар колонизаторлорго, жергиликтүү бай-манаптарга каршы жалпы көтөрүлүшөт. Кыргыздардын козголоңу басыш үчүн каардуу генерал Куропаткин баштаган атайын жоо аскер жана артиллерия чыгат. Падышалык желдеттер кыргыздарды аёосуз жазалай баштайт. Алар көзүнө көрүнгөн эр жигиттерден баштап, кемпир-чал, катын-калач, бала-бакыра дебей ылгабай өлтүрө беришкен. Кыргыздардын ал учурдагы тагдыры америкадагы индеецтердин тагдырынан айырмасы болгон эмес.

Эптеп тирүү калган кыргыздардын көпчүлүгү Кытайды көздөй үркүп жөнөшөт. Көчкүз экендигине карабастан жылкылары, төөлөрү, өгүздөрү, койлору, уйлары менен уруу-чуу болуп, үрөйү учкан кыргыздар ак кар, көк муз баскан дүйнөдөгү эң бийик ашууну ашышат. Жолдо катар ачкалыктан, сууктан миндеген

качкындар кырылган. Колдорундагы эптеп де-мөөр кылышкан бодо малдарынан, майда бирин-серин жандыктарынан караманча айрылышат. Ошентип, бүт мүлктөрүнөн ажыраган, алсырап-жүдөгөн миңдеген үркүнчүлөр жөө жалаңдап Кытайдын чегине жетишет.

Бул азаптуу жолду Аалы Токомбаев да басып өтөт. Ошондо ал он эки жашта экен. Болочок акындын ата-энеси, бир туугандары жолдо каза болушат. Кытайда борбую толо элек бала ар кимдердин эшигинде жүрүп күн көрөт. Коюн кайтарып, отунун алат. Ошондон эки жыл өткөндөн кийин гана падышанын тактан кулаганын уккан үркүнчүлөр жакшылыктан үмүт үзбөй эли-жерин көздөй кайта башташат. Кайтып келишкен үркүнчүлөргө Совет өкмөтү жер берип, малдуу кылат. Ач курсактары тоюнуң, жыртык-тешиктери бүтөлөт. Фрунзе жана Куйбышев башында турган Кызыл Армия кыргыздар менен бирдикте актарга каршы согуша башташат. Орто Азиядагы контрреволюцияны орус, украин кулактары, англичандардын жардамына таянган басмачылар, жергиликтүү байлар, манаптар колдоого алышат. Бирок карапайым эл эркиндикти колдон чыгарбас үчүн, каны-жанын аяшпайт. Совет бийлиги экономикалык жактан өркүндөп өсүп алгалай берет.

Совет Өкмөтү Аалыга окшогон жетимдердин илим-билим алуусуна кам көрө баштайт. Билимди көксөгөн Аалы Ташкенге Орто Азиялык коммунисттик университетке өтөт. Кийинчерээк ал Москвадагы адабий институтта да окуйт.

Ошентип, ата-бабалары календарды билбеген көпчүлүк кыргыздар 7-ноябрды, револю-

циянын торолгон күнүн, оздорунун туулган күнүбүз деп эсентешет. Россиядагы жумушчулардын революциясы кыргыздардын жана башка көп улуттардын эркиндикке чыгышына өбөлгө түздү.

Революция жеңгендеп бир нече жылдан кийин филологдор кыргыз жазмасын түзүшөт. Мен 40.000 сөздөн Кыргызча-орусча сөздүктү көрдүм. Кыргыз тили түрк тобундагы тилдердин составына кирет. Кыргыз тилин ийкемдүү, мааниге бай, кооз келет дешет. Мындайча айтканда, бир эле негизги этиштик уңгудан миңге жакын сөз жасоого болот экен. Азыр бул тил республиканын официалдуу тили. Мектептерде, жогорку окуу жайларында окуу ушул тилде.

1924-жылдын 7-ноябрында кыргыз тилиндеги «Эркин-Тоо» деген газетанын биринчи саны жарыкка чыгат. Ошол улуттук газетанын биринчи санында Аалы Токомбаевдин Октябрь жөнүндөгү ыры жарыяланат. Демек, 7-ноябрь кыргыз жазма адабиятынын төрөлгөн күнү да. Ушу тапта кыргыз республикасында сексендей газета-журналдар болсо, анын ичинен алтымышы кыргыз тилинде чыгат.

Граждандык согуш биротоло аяктап, өлкөдө Совет бийлиги толук жеңгенден кийин Орто Азияда жашаган элдердин өз эрки боюнча мамлекеттик чек арасы такталат. Кыргыз эли өзүнүн тарыхында биринчи жолу мамлекет болууга жетишет. 1924-жылы Кыргыз автономиялуу областы, кийинчерээк Советтик Социалисттик Республикасы түзүлөт. Ошентип, 1924-жыл кыргыздар үчүн жашарын, кайрадан өмүр сүрүү жылы болот.

Кыргыз адабиятынын атасына курбалдаш мен үчүн бул жылдар күнү бүгүнкүдөй эсимде. Ошол 1924-жылы мен Копенгагендеги университетке өткөм. Адабиятка кызыгуум да упиверситеттен башталган. Студенттердин ашкапасында отуруп алып адабий турмуш менен таанышкам. Ошондо мен Дания адабиятынын приөкүлү Йоханнесс В. Енсендин басмадан жаңы чыккан китебин окугам. Бул жазуучуну Дания адабиятынын жылдызы, бедели дешчү. Анын китебинде мындай саптар бар эле: «Россия коркунучта. Эч ким эч кандай башка өлкөдө элдин эң эле төмөнкү катмарына таянып, революция чыгарбайт. Ошентүү менен алар тикеден-тике өз көрүн казып алган болор эле. Ошол коммунизм деген эме ушунчалык ак пейилдүүлүк менен даңазаланды, анын негизи — эпидемиялык формадагы эле моралдык ыпластык. Эми ал Россияда жана айрым бир жерлерде ишке ашып отурат. Бирок, ал чындыгында баягы алаамат жылдардын убагында да, согуштан кийин да, бар болгону кан суудай аккан адилетсиздиктин келжирек сөзү бойдон кала берди. Ал кур сөздү чала сабат кичилер бетине кармап жатышат, бирок алар өздөрүн канчалык тамтыгы чыккан марксизм менен жаап-жапырышса да, иштин оңун, өз ара чыныгы байланышын жеткиликтүү билбеген, утопиялык китептерди таңдайынан чаң чыгара жаттап алышкан азият боюнча кала беришет. Алар отуз жыл катары тыгынсыз турган бөтөлкөгө же жылаңач этине фрак кийип алган негрге окшойт.

Азыр акыл эмгеги боюнча иштегендерди өндүрүмдүүлүктү арттырбайт дешип жемерге алуу-

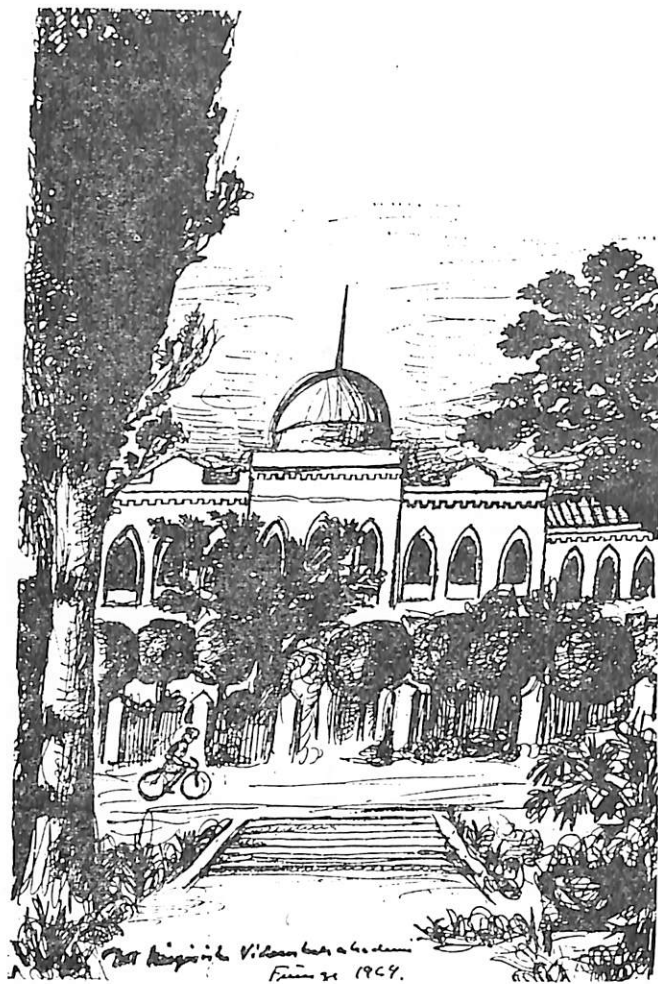
пу жакшы коммунизм деп мактап жатышат. Наадандар мээ менен иштөөнүн маанисин биле алышпайт. А тургай бул өздөрүнүн кызыкчылыгы үчүн болуп жатканы менен иштери да жок. Бүгүнкү учурда коомдогу орус окумуштууларынын баасып, баркын билимсиз наадандар менен калмактар гана жөнгө салып, ошолор гана текшерүүдөн өткөрүшөт».

«Россиядагы коммунизмдин жемишине мүнөздүү нерсе — шаарлардын кыйрашы. Шаарлар кайрадан жайдак талаага айланууда. Коллективизм деп көккө жеткире мактап жаткан эме, чындыгында бардык коллективизмди төгүнгө чыгарат... Эгерде эч кимдин жеке менчик күтүүгө акысы жок болсо жана да жумушту кыргыздардын найзасынан жалтанганынан гана иштөөгө аргасыз болбосо, ким эле өз дити менен иштөөгө көңүлдөнсүн?»

Муну Йоханнесс В. Енсен 1925-жылы «Эволюция жана мораль» деген китебинде жазып чыккан.

Кыргыз достор менен бирге биз Фрунзе шаарын көздөй кетип баратабыз. Шаар өтө чоң. Өткөн кылымда ал кербен өтүүчү жолдогу өзүнчө сепили бар кичинекей шаарча экен. Сепилди Кокон ханы тургузган. Шаар 1862-жылдан тартып орустардын колуна өткөн. Ал кезде шаар Пишпек деп аталып, революцияга чейин анда 14 миңге адам жашаган. Азыр шаарда 500 миңге адам жашайт. Шаар 1926-жылы полководец Михаил Васильевич Фрунзенин урматына аталган. Михаил Васильевич 1885-жылы ушул жерде туулган.

Бул чоң шаар бүт жашыл бактар менен чулганган. Дарактардын бутактары үйлөрдү жаап, шаар өзүнчө эле сонун паркты элестетип турат:

Фрунзе шаарынын көчөлөрү аябагандай кенен. Көчөлөрдү же бульварларды бойлото катар-катар тигилген дарактар көк мелжийт. Трогуарлардын эки тарабында көк мелжиген чынар теректер, клёндор, акациялар, кара жыгачтар. Шаарды кооздогон дарактын түрлөрү эң эле көп. Асфальтталган көчөлөр менен адамдар жүрүүчү тротуарлардын ортосундагы не түркүн гүлдөр көздүн жоосун алат. Ошондой гүлзарларды бойлото учтары эң кылдат кыркылып, куду эле шарга окшогон дарактар жап жашыл кылка өсүп турат.

Көптөгөн америкалык шаарлар сыяктуу Фрунзе да квадрат формасында. Анын шоодай түз узун көчөлөрү тик бурчтук түрдө бир-бирин кесип өтүшөт. Түштүктү көздөй созулган көчөдөн туруп караганда монбланда алда канча бийик болгон тоолордун панорамасы көз алдыңа келет. Ак кардуу тоолордун чокулары эртең мененки көк асмандын фонунда кызгылтым нурга боёлуп, өзүнчө бир ажайып ал тоолор көчөнүн башталышында эле тургандай сезилет. Бирок, тоолорго жетиш үчүн 40 километрче жолду басып өтүш керек...

Фрунзе дүйнөдөгү эң жашыл шаарлардан. Шаарда көчө боюндагы ар кыл дарактар, көптөгөн парктар, токойлордон башка да жемип жыгачтары, жаңгак жыгачтары, дубдар, кара жыгачтар, көпкөк арчалар, карагайлар өсөт. Бактар шаардын аянтынын бештен бирин түзөт. Бул шаардын элдери бак өстүрүүнү жандили менен сүйүшөт. Жыл сайын алар Фрунзеде чейрек миллион көчөттөрдү отургузуп турушат. «Шаардын көркү бак менен, — дешет алар. — Дарактын саябанын сүйсөң, аны тиккенди бил». Өткөн кылымда мында Фетисов де-

ген багван жашаптыр. Ал озүнүн багында ботаникалык кызыктуу тажрыйбалар жасаган. Мурда бул жерде өспөгөн бактарды тигип, шаардын четинде дуб менен кара жыгачтан турган токой өстүрөт. Фетисовду пишпектиктер апенди катары эсептешкен. Бүгүн Кыргызстандын борбору Фрунзеде Фетисов тиккен кара жыгач багы, башка парктарга салыштырганда ардактуу орунду ээлейт. Ботон жерлерден алынып келген бактар университеттин ботаникалык багында, академиянын питомнигинде климатташып, көркүнө чыгып өсүп турат. Кыргыздар урпактардын камын эмитен ойлоп, жыл сайын дарактарды көбүрөөк тигүүдө.

Биз туш тарабы дарактар менен курчалган көчөлөрдө кетип баратабыз. Шаардын уч-кыйрына көз жетпейт. Шаарда өзүнчө жемиш багы бар кичинекей үйлөр өтө көп экен. Үйлөр орус жана украин кыштактарындагыдай жашыс — агыш жана көгүш түстө. Ошондой эле шаарда чийки кыштан салынган чыгыштык типтеги тамдар да кездешет. Ал тамдардын дубалдары бийик, көчө жагында терезелери жок. Көчөдө башка шаарлардай эле каршы-терши өткөн автобустар, троллейбустар, автомобилдер, жүк ташуучу машиналар. Велосипед менен жүргөндөр да көп учурайт.

Фрунзе өнөр жайлуу шаар. Завод, фабрикалар бактардын арасынан жакшылыктуу көрүнбөйт. Завод, фабрикаларда эмне өндүрүүлөрүн мен блокнотума толук жазып кала албадым. Бирок эсимде калгандары мына булар: кендир, кездеме, тери, бут кийим чыгаруучу, кийим тигүүчү фабрикалар, консерва заводу, электр приборлорун, айыл чарба машиналарын жасап чыгаруучу заводдор; папирок жасоочу фабрика.

Биз вино чыгаруучу заводдун жанынан өттүк. Кыргыз виносу грузиндердин виносу менен теп тайлаша алат дешти. Кыргыз шампаны Советтер Союзунда эң жогору бааланат.

Курулуш тармагы күндөн күнгө өркүндөдө. Шаар кулачып жайып, жаңы турак жайлары көбүрөөк салынып жатыптыр. Элетте жашаган адамдар ваннасы, балкону бар жаңы үйлөргө киришип, шаардык болуп жатышат. Фрунзедеги үйлөрдүн көпчүлүгү административдик имараттарды эсептебегенде үч-төрт этаждуу. Мунун себеби быякта жер титирөөлөр болуп турат экен. Курулуш иштери бүгүнкү күндүн жаңы талабы менен ишке ашырылат. Курулуштун бардык жеринде крандар. Жыл сайын универмаг, ресторан, кинотеатр, балдар бакчасы, эс алуучу паркы бар турак жай кварталдары, райондор өсүп чыгууда. Шаардын жаңы архитектуралык стили эң эле жөнөкөй, бирок кооз. Ал скандинавиялыктардыкынан аңчылык деле айырмаланбайт. Кылымдар бою боз үйлөрдө жашаган мурдагы көчмөн кыргыздардын архитектурада улуттук традициясы болгон эмес.

Коомдук жана маданий мекемелердин имараттары архитектуралык жактан өтө эле кооз салыныптыр. Мисалы алар: Өкмөт үйүнүн имараты, илимдер Академиясы, университет жана башка көптөгөн илим-изилдөөчү институттар, опера театры. Фрунзедеги жаңы опера театрынын имараты чоңдугу жана кооздугу боюнча Копенгагендеги Королдук театрға барабар. Кыргызстандын борборунда Данияга салыштырганда театрлар алда канча көп. Жайы-кышы дебей такай иштеп турган театрлар менен эле бирге Фрунзеде парктардагы жайкы театр-

дын саны да эсепсиз. Борбордо бир нече концерттик залдар, консерватория, хореографиялык мектеп, балдар үчүн атайын ачылган музыкалык мектеп, пионерлердин двореци, көптөгөн клубдар, китепканалар, орто мектептер, педагогикалык, техникалык окуу жайлары, сүрөт академиясы, төрт музей — мына ушуларды баарын биз көрүп чыгууга тийишпиз.

Күндүн ысыгы мээден өтөт. Чак түш. Бирок биз жашыл бактардын серүүнүндөбүз. Мына ушундан кийин бакчынын эмгегин кантип алкабай коё аласың. Фрунзеде парктар, жемини бактары сугарылып турган арыктар көп. Мына ушул өрөөн сугаттын күчү менен гана көгөрүп турат. Анткени жай айларында быякта жамгыр аз жаайт. Ошого карабастан Фрунзеде ноябрда да жапжашыл болуп турган дарактарды көрүүгө болот. Шаардан Аламүдүн, Ала-Арча деген суулар агып өтөт. Алар Ала-Тоодон агып келип, сугат үчүн суунун мол запасын берет. Парктар, да атайын жасалган көлмөлөр, суу бассейндери эң эле көп экен. Ал эми шаардын четиндеги Чоң Чүй каналынын жээгинде узун пляж бар.

Кең Чүй өрөөнү. Өрөөндүн дал ортосунда Фрунзе шаары орношкон. Өрөөн Зеландия менен Фюндү бирге кошкондогудан да чоңдук кылат. Бул кең түздүк чыгыштан батышты көздөй созулуп, Казакстандын чөлдүү талаалары менен чектелет. Өрөөндө майда өзөндөр көп. Анын баары татаал ирригациялык система аркылуу сугат үчүн пайдаланылат. Чүй дарыясы өрөөндөгү эң чоң суулардан болуп, өрөөндүн аты да ошого байланыштуу. Ал Фрунзе шаарынын Түндүк тарабынан агып өтөт. Узундугу 150 километрче дарыя Казакстандын чек арасы менен параллель жүрүп отурат. Чүй дарыясы-

нын башка дарыялардан айырмасы анын куймасы жок. Ал агып жүрүп отуруп акыры Казакстандын чөлдөрүнө сиңип жок болот. Чүй дарыясы 5000 метр бийиктиктеги мөңгүдөн башталат да, Ысык-Көлдүн батыш жээги менен түндүктү көздөй агат. Бирок дарыя эмнегедир Ысык-Көлгө куйбайт экен. Ага жолтоо боло турган жолдо эч нерсе деле жок. Жер деле түз. Ал көлдүн четине бир километр жетпей барып батышты көздөй чукул бурулуп, алтымыш чакырымга созулган Боом капчыгайы аркылуу бууракандап жөнөйт да, акыры аябагандай берекелүү, эли да жыш жайгашкан Чүй өрөөнүнө барып бир тиет.

Узундугу жүз километр келген Чүй каналы гидротехникалык системалардын ирилери. Ал башка каналдар, плотиналар, шлюздар, гидростанциялар, атайын жасалган көлмөлөр менен бирдикте Орто Азиянын чоң бөлүгүнүн жапшоо шартын жана жаратылышын өзгөрттү.

1924-жылы Түркстан — Сибирь темир жолунун бир тармагы Фрунзеге чейин жеткирилет. Ал жөнүндө белгилүү үнсүз фильмден кабар алдык. Кийинчерээк темир жол Чүй өрөөнүнүн чыгыш жагындагы Токмок шаарына чейин жетет. Ал эми 1948-жылы темир жол Боом капчыгайы аркылуу Ысык-Көлдүн жээгиндеги порт шаар Балыкчыга да алып келинген. Октябрь революциясына чейин эле Ысык-Көлгө чейин темир жол алып өтүүнүн планы каралган. Борборду кемелер жүргөн Ысык-Көл менен темир жол аркылуу байланыштыруу экономикалык зор мааниге ээ болмок. Бирок адистердин тобунап турган экспедиция жердин шартын изилдеп көрүшүп, Боом капчыгайы аркылуу темир жол курууга мүмкүнчүлүк жок деп жыйынтык

чыгарышкан. Справочниктерден, официалдуу статистикалык документтерден Кыргызстандын экономикасы, сугат системасы, түшүм, өнөр жай товарлары жана Чүй өрөөнүндөгү электр энергиясы тууралуу көп фактыларды кезиктирүүгө болот. Бирок мен ал фактыларды келтиргим келбейт. 1903—1913-жылдарда жана революцияга чейин ачкалыктап, ар түрдүү оорулардын эпидемиясынан, уруулар арасындагы талаш-тартыштан жана улуу үркүндө көптөгөн кыргыздар кыргынга учураган. Мындайча, айтканда, ушул жылдары кыргыздардын саны 30 процентке азайган. Ал эми 1920-жылдан 1939-жылдардын аралыгында кыргыз калкынын саны 45 процентке көбөйгөн. Менин жазып алганым ушул гана болду.

Кыргыздар, казактар, дунгандар, өзбектер, украиндыктар, орустар Фрунзенин бульварларында сейилдеп жүрүшөт. Алар кооз китеп магазиндеринен, ларёктордон дүйнөлүк классиктердин кыргыз тилине которулган китептерин сатып алышат. Үстү ачык ресторандарда, кафелерде эл жыкжыйма. Алардын шампандан жутуп коюшуп, суусундарын кандырганын көрөсүң. Парктарда балдар ойноп жүрүшөт. Алардагы балмуздактан жеп рахаттанууда. Муруттары жаңыдан кылтыйган кыргыз студенттери, эки өрүм узун кара чачын далысына таштап койгон студенткалар университетти көздөй шашылышат. Колдорундагы сумкаларында илим кенинин булагы — ар кыл китептер.

«Россиядагы коммунизмдин жемишине мүнөздүү нерсе — шаарлардын кыйрашы, шаарлар кайрадан жайдак талаага айлапууда» — деп Йоханнесс В. Енсендин жазганы эсиңиздердеби? Ал көркөм сөздүн чеберин, жазуучу эле.

Бирок анын пайгамбарчылыгынан эч нерсе чыккан жок. Ал кезде «чала сабат» азияттар деп кыргыздарды, калмактарды кемсинтүү менен Германиядагы иллюстративдүү журналдардын аксаргыл окуучуларына салыштырганда алардын эң төмөнкү расадан чыкпагандыгын далилдеген баа батыштагылардын арасында кеңири тарап кеткен. Йоханесс В. Енсен ошол батыштыктардын кургак фразасын бекерге кайталай бергенден коро, бир аз ойлонуп көрсө болмок.

Биз учуп келаткан самолетту банкаргандар кыргыз учкучтары эле. Жалпы эле прогресс үчүн кыргыздар көп салым кошушту. Эгерде биздин ичибиздеп кимдир бирөө ооруп калса кыргыз врачы келет. Эгерде дарылоо керек болсо кыргыздар өздөрү башкарган бүгүнкү күндүн талабындагы ооруканага жаткырып, дарылай башташат.

Кыргыз илимдер Академиясынын академиги Иса Ахунбаев кесибин боюнча хирург. Эндемикалык шишиктер боюнча жазган анын эмгеги советтик окумуштуулардын арасында кеңири белгилүү. Ал бул оору менен ооругандардын далайынын өмүрүн сактап калууда. Иса Ахунбаевдин бала чагы Ысык-Көлдүн боюнда өткөн. Ал жашаган кыштактагылар мурун караңгы болушкан.

Академик Бегимаалы Жамгырчинов кесибин боюнча тарыхчы. Ал Чүй өрөөнүндө боз үйдө туулган. Атасы байлардын коюн кайтарган. Ал иткө минген кедей болгондуктан көпкө чейин аялынын калыңын төлөй алган эмес. Бегимаалы 1914-жылы туулуптур. Революциядан кийин жаңыдан уюштурулган башталгыч мектепте окуйт. Ал мектепти бүткөндөн кийин жаңы

ачылган айыл чарба мектебине кирип аны бүтүрөт. Ошол мезгилде Фрунзеде биринчи жолу педагогиялык институт ачылат. Бегимаалы ошол институттан билим алууну улантат. Ошентип, кыргыз тарыхчысынын билим алуусу өз республикасынын маданиятынын өнүгүүсү менен бирге башталат.

Эл сүрөтчүсү Гапар Айтиевдин өмүр жолу да кызык. Анын эң сонун эмгектерин биз Москвадагы жана Копенгагендеги көргөзмөлөрдөн көргөнбүз. Көчмөн мусулмандарда сүрөт искусствосунун традициясы болгон эмес. Курган жер үстүндөгү көзгө көрүнгөн жана көрүнбөгөн бардык нерселердин элесин тартууга карамапчатыюу салган. Гапар Айтиев 13 жашында ылайдан адамдын кейпин жасаган. Бирок анысын молдо талкалап таштайт да, зээндүү баланы кудайсыз деп жектеген. Ырас, мусулман дини абстракттуу гана оймо-чиймелерди тартууга уруксат берген. Гапар Айтиев адамды мажбурлаган диндин андай законуна каршы чыгат. Ал адамдардын, айбандардын, өзү сүйгөн тууган жеринин эң сонун кооз ландшафттарын реалисттик стилге салып тартат. Ушундап баштап кыргыздарда реалисттик сүрөт искусствосу өнүгө баштайт. Биз Фрунзедеги көркөм музейден Гапар Айтиевдин сүрөттөрүн кайрадан кордук. Мында, мурдагы Москвада Кыргызстанды көрө элек кезибиздегиге салыштырганда башкача таасирде, башкача түшүнүктө калдык.

Мурда живописи, скульптурасы, архитектурасы, драмасы же операсы, балети оркестрдик музыкасы ошондой эле адабий жанрдын көп формалары болбогон элде искусствонун жогорудагыдай жаңы тармагы өнүгүп, ал сөзсүз түрдө өзүнүн турмуштук ордун ээлей башташы за-

кондуу эле. Кыргыздардын бийи да болгон эмес экен. Музыкалык аспаптары да жардыраак болгон. Алардын жазма алфавити жана нотасы да болгон эмес. Качан Хольберг датчандардын маданий турмушуна комедияны кийирип, ар кыл адабий жанрды негиздеп, пародиялуу баатырдык эпосту чет элден алып келген учур менен кыргыздардын ошол өнүгүүнүн жаңы жолуна түшкөн мезгилин салыштырып көрсөк кыргыздардын мүмкүнчүлүгү биздикине салыштырганда алда канча төмөн экендиги төгүн эмес. Хольберг көзү тирүү кезинде бул эмгеги үчүн эч кимден алкыш уга алган эмес. Ал каза болгондон кийин некролог жазгандар билип турушуп эле, профессордун комедия жазгандыгын, деги эле анын Данияда искусствонун европалык формаларын өнүктүргөндүгү жөнүндө айткылары келишкен эмес.

Кыргызстанда илимдин тез өнүгүшү адамды таң калтырбай койбойт. Мында университет, илимдер Академиясы, өз алдынча илим изилдеген бир катар институттардап башка да педагогикалык жана техникалык жогорку окуу жайлары бар. Анда кыргыз профессорлору, изилдөөчүлөрү иштешет. Бул жогорку квалификациядагы адистер өздөрүнүн туулган күнүнүн датасын билишпейт. 1924-жылы гана жазмага ээ болгон элдин азыр илимий лабораториялары, китепканалары, илимий адабияттары бар. Ошентип, бул көчмөн элдин таланты канчалык таң калтырса, өнүгүүнүн темпинин тездигине ошончолук таң каласың.

Биз кыргыз достор менен маектешип отурдук. Илимдин жаш доктору менден Гренландия жөнүндө сурап калды.

— Гренландия Данияга таандык да, эски-

ачы
түр
пед
ош
Ош
су
сү

кы
даг
кө
ств

үс
ды
ты
даг
мо:

ку
абс
ур
ла
ад
же
ли
кы
гө
Га
Ми
эл
та

ра
му
фс
да
өз

мостордун турмушу биздикипдейби? — дейт ал. — Гренландиянын маданияты кандай? Гренландиянын адабияты, театры, искусствосу, илимий чөйрөсү кандай абалда?

Мен ага Гренландия жөнүндө толук маалымат бере албадым. Гренландияда өзүм да болгон эмесмин, аякта болорума да ишенбейм. Мен: — «Гренландияны эмп колония деп айтууга болбойт. Ал Даниянын бөлүгү, бирок биздин өлкөнүн бул бөлүгүндө анча-мынча америкалыктар жашашат, анда алардын таасири да басымдуу!» — деп жооп бердим.

4

Менин жүрөгүм ушунчалык катуу соккондуктан анын түрсүлдөгөнү жанымдагыларга да угулуп жатты көрүнөт. Орус саякатчысы В. Виткович да быякка келгенде мен сыяктуу абалда болгондугун окугам. Жүрөктүн мындай катуу согушу климатка байланыштуу. Учу-кыйрына көз жетпеген талаа менен асман мелжиген тоолордун чегине келгенде чет мамлекеттен келген адам ушундай абалда болот. Анткени абанын температурасы мында тез өзгөрүлүп турат. Эки-үч күндөн кийин мындай шартка көнүп кетүүгө болот дешти.

Бүгүн биздин планыбызда тир нече жолугушуулар, кабыл алуулар бар. Ошондуктан көчөдө сейилдөөгө убактыбыз жок. Адабиятчылардын үйүндө кыргыз жердештерибиз менен жолугушууга чакырылганбыз. Ошентип, биз кыргыз адабиятынын алгачкы баштоочулары менен жолугушмакпыз.

Ырас, кыргыз жазма адабияты 1924-жылдын 7-ноябрында төрөлгөн. Бирок да кыргыз поэзиясынын түпкүрү те алыстан башталат. Кыргыз ыр жандуу эл. Акындардын көөдөнү ырдын кени болгон. Алар биздин скальддар сыяктуу отурган эле жеринде ырды жамгырдай төгүп кирген. Кыргыздардын ичинде бир зор эпостук чыгарманы жатка билген жана аны бир канча күн айтканда эч кимди тажатпаган адамдар болушкан. Алар Грециядагы Гомердин учурундагы рапсоддор сыяктуу. Алардын өнөрү кылымдан кылымга өтүп жүрө берген. Кыргыздар скальддарды — акын, рапсоддорду же эпикалык чыгарманы айтуучу адамды — манастчы дешет.

Акын комузду колуна алып, ага үнүн кошуп ырдайт. Комуздун үнү анча бийик эмес, адамдын жагымдуу үнүнө окшоп мукам келип, угуп жаткан адамды өзүнө тартып турат. Ал бир караган адамга жөнөкөй, мойну ичке, үч кыл тагылган музыкалуу аспап. Кылымдан кылымга өтүп, элдин сүйүүсүнө ээ болгон бул байыркы аспаптардан болгон комуз — Тянь-Шань тоолорунда өскөн арчадан жана өрүктөн жасалат экен. Кылы болсо кадимки эле койдун ичегиси. Кыргыз акыны да норддордун скалды сыяктуу эле оокаттуу адамдарга көз каранды болуп турушкан. Мындайча айтканда скальд бир дүйнөлүү улуктун карамагында болуп, ошонун кадыр-баркын даңазалап ырдаса, акын деле бир белгилүү манаптын же байдын эпик ырчысы болуп, той-аштарда, ар кыл жыйындарда ырдап анын атагын чыгарууга далалаттанган. Бирок бир эске алчу нерсе, мындай эпик ырчылык кылуу бардык эле кыргыз акындары үчүн мүнөздүү болгон эмес. Ошондуктан кыргыздын көп акындары өз ба-

шынын эркиндигин жогору коюшкан. Андай акындар манаптардын, байлардын эки жүздүүлүгүн, бей-бечарага көрсөткөн кордугун ашкерелеп, алардын арамтамактыгын сындаган. Чыныгы акын эл кимиси болуп, ал ар дайым элдин мүдөөсүн коргогон. Мындай акындарга эл ишенген, аларды пайгамбардай көрүшкөн...

Кыргыз элинде дүйнөго кеңири белгилүү «Манас» деген зор баатырдык эпос бар. Кыргыздардын ичинде «Манасты» билбеген, аны сүйбөгөн бир дагы адам жок. «Манас» эпосунан үзүндүлөрдү ар бир майрамдарда, ар бир жыйындарда такай угууга болот. Бул кыргыз эпикасы Гомердин эпосуна салыштырганда, алда канча зор, Азиянын талаасындай кепен. «Манас» эпосун толук окуп чыгыш үчүн туура жарым жыл керек экен. Ал эми «Манасты» толугу менен китеп кылып чыгара турган болсо анда калың-калың жыйырма том болот. «Манас» «Илиада» менен «Одиссея» жана германдыктардын «Нибелунгдар» жөнүндөгү эпосу сыяктуу эле 800-жылдарда, байыркы доордогу жоокерчилик учурдагы окуяларга байланыштуу чыккан. Эпосто Тянь-Шандык кыргыздын душмандарга каршы тынымсыз салгылашуусу, алп баатырлардын укмуштуу эрдиктери баяндалат. Эпостун алгачкы негизги көчмөн элдин душманына каршы күрөшү жөнүндөгү уламадан чыккан. Акырындап эпос элдик ар кыл жомокторду өзүнө сиңирип, кылым санап толуктала берген. Ошентип, «Манас» эпосу негизинен үч зор китептен турат. Биринчи китепте элдик алп баатыр Манастын эрдиктери баяндалат. Экинчи китеп анын уулу Семетей жөнүндө жана үчүнчү китеп Манастын небереси Сейтектин эрдиктерин баяндоо менен бүтөт. Кыргыздардын улуу-

кпчүүсү дебей Манастан жатка билбегени жок. Сүйлөшө калганда алардын кимиси болбосун Манастан үзүндү, же макал келтирбей койбойт.

Эпостун поэтикалык саптуулугуна башка да бул гигант эпос тарыхый жактан да аябагандай баалуу. Апткени кыргыз элинин өткөн доордогу турмушу, тиричилиги, салты — баары эпосто кездешет. Революцияга чейин эпостун айрым үзүндүлөрү орус окумуштуулары тарабынан ар түрдүү манасчылардын айтуусу боюнча жазылып алынып, орус тилине да которулган. 1930-жылдын аралыгында атактуу манасчы Сагымбай Орозбаков кыргыз илимдер Академиясынын тил жана адабият институтунун фондусу үчүн «Манас» эпосунан 200.000 сап ырды айтып берген. Ал эми Сагымбайдан кийин Кыргызстандагы дагы бир эң ири манасчылардын бири Саякбай Каралаев эпостон 379.000 жол ырды жаздырды. Ошентип, октябрь революциясынан кийин гана бул улуу эпостун чыпчыргасы коробой кагазга түшөт. 1946-жылы «Манас» эпосунун үзүндүсү орус тилинде эң сонун жасалгаланып жарыкка чыгат. Келечекте улуу эпостун толук варианты кыргыз жана орус тилдеринде жарык көрмөкчү.

Манасчы же распод кыргыз элинде мурдагыдай эле эң кадырлуу адамдардан. Ал зор эпосту жалаң жатка билгендиги үчүн гана жогору бааланбайт. Манасчы — бул эң чебер актер. Манас айтып жатканда ал эпостун ар бир окуясын кыймыл аракет менен да жеткирет. Ал бирде ыйлап, бирде кайгырып, бирде күлүп, угуучуну эпостун укмуштуу дүйнөсүнө алып кирип кетет. Манасчынын укмуштуу үнү ме-

нен катар анын ошол актердук аракеттери угуучулар тарабынан жогору бааланат. Илгер-теден эле көптөгөн атактуу манасчылардын ысымдары эл арасында укумдан тукумга өтүп сакталып келе берген. «Манастан» 200.000 миң сапты жатка айткан Сагымбай Орозбаков оз убагында атактуу манасчы Балыктын окуучусу болгон. Манасчы Балык жүзгө чыга жашаган дешет. Балык «Манасты» улуу манасчы Келдибектен үйрөнгөн. Болжолдоп алганда, Келдибек менен Хольберг замандаш болушкан. Ушул кезге чейин Келдибектин «Манасты» айтардын алдында угуучуларга мындай деп кайрылган сөзү эл ичинде сакталып калган: «Малчылар малыңарды таштап, «Манас» укканы келе бергиле. Силердин коюңар, жылкыңар, уюңар, түнөгүңө өздөрү эле келишет. Мен «Манас» айтып жатканда малыңарга ууру-бөрү тийбейт».

Жазуучулар үйүндө укмуштуудай кооз сайма менен сайылган сүрөт илинип турат. Кийгени чапан. Башында тебетей, колунда комуз. Мен бул сүрөт кыргыз элинин улуу акыны Токтогулдун портрети экендигин билдим. Токтогулду эл кыргыздын булбулу деп коюшат.

Токтогулдун өмүрү өтө оор жана татаал болгон. Анын өмүрү жөнүндө угуп отуруп куду эле элдик жомоктун каарманын элестетесиң. Бул укмуштуу адам чын эле турмушта болгон. Ал кечээ эле отузунчу жылдардын ичинде каза болгон. Мына ушул жазуучулар союзундагы жолугушууга катышып олтургандардын көбү Токтогул менен жолугушуп, аңгемелешкендер — биздин Аалы Токомбаев Токтогулду жакшы билет экен. Токтогулдун өмүрү мына мындайча.

Ал табияты кооз карагай-черлүү, арасында жапайы жаныбарлары көп борбордук Тянь-Шандагы Кетмен-Төбө деген жерде туулган. Атасы Сатылгандын жери да, малы да болгон эмес. Ал эми энеси Бурма элдик жомокторду, ырларды, кошокторду көп билген шайыр аял экен. Ошентип, Токтогулга талант энесинин сүтү менен кошо бүткөн. Токтогулдун ата-энеси аш-тойлордогу айтыштарга, жомокчу, жамакчы, шайырлардын тамашасына баланы өздөрү менен кошо ала жүрүшкөн. Таланттуу баланын шыгы тез эле билине берген. Энеси Токтогулдун акын болуусуна ошондо эле көзү жетиптир. Ошентип, ата-энеси кичинекей Токтогулга комуз жасатып беришет. Бай Казанбак баланы ата-энеси өтө эле эркелете берүүсүн жактырган эмес. Ал Токтогулду козу кайтарып, бир пайдалуу иш менен алек болсун дейт. Кичинекей Токтогул көр оокаттын айынан 8 жашынан тартып козу кайтарып турмушка аралашат.

Токтогул чыгарган ырын өзү комузга кошуп ырдаган. Элдин айтымына караганда Токтогул комузду алып, кылына колун тийгизгенде эле комуз адамча сүйлөп, уккандардын боюн балкытып жиберген. Токтогулдун өнөрү жөнүндө дагы мындай деген уламыштар бар. Эгерде Токтогул комузун бактын бутагына илип коюп, өзү ага колун тийгизбей алыстан туруп эле буйрук берсе комуз үн чыгарып ырдап кирген.

Бара-бара Кетмен-Төбө өрөөнүндө жашаган элдин арасында Токтогулдун даңкы таш жара берген. Муну уккан манап Дыйканбай Ырыскулбеков жаш акынды өзүнүн өргөөсүнө чакыртат. Кетмен-Төбөнүн билерманы Токтогулдун акындык күчүн сынап көрүш үчүн өзүнүн

эшик ырчысы Арзымат менен аны айтыштырмак болот.

Эки акындын айтышын угуп үчүн эл коп чогулат. Ырды биринчи болуп Арзымат баштайт. Ал ырын илгерки мындан миң жыл мурдагы биздин элдин скальддары сыяктуу өзү кол алдында жүргөн манабынын марттыгын, даңкын, акылмандыгын даңазалоодо баштайт.

Андан ары Арзымат ошол эле нордуктардын скальддары сыяктуу өзү айтышып жаткан акынды кордоого өтөт. Арзымат жаш койчуну теңсинбей анын кара таман кедейлигин кошуп, өзүнө багытып, Токтогулду такыр баш которгус кылмакчы болот.

Токтогулдун айтышта ырын адеп эмнеден баштаганы жазылып алынган эмес. Бирок ал өз заманындагы бир катар эшик ырчыларычылап манаптын дөөлөтүн даңктап ырдаганы белгилүү. Токтогул Дыйканбай манапты мактамак тургай айтыштын Арзыматка кайрылып ырдаган экинчи бөлүгүндө тайманбай эле анын арсыз ырчы экендигин айта баштайт. Айтыштын бул экинчи бөлүгүнүн айрым куплеттери сакталып калган. Анда жаш ырчы:

Манапты ээрчип эт жеген,
Мадырайган соргогум.
Мени жакырсың деп кордодуң.
Жакыр да болсом мен өзүм,
Жаандан чыккан жоргомун,—

деп Арзыматтын жеперине жеткизе ырдайт. Бедел жок жаш ырчынын мындай тайманбай ырдашы Дыйканбайдын өрөөндү дүңгүрөткөн дөөлөтүн сыйлабагандык, аны шылдыңдагандык эле. Мындай шылдыңды эч бир акындан угуп көрбөгөн Дыйканбай-манаптын буга каны кай-

найт. Анын жан-жогорлору Токтогулду жеп жиберген келишет. Бул эки акындын айтышын угуп отурган эл Токтогулдун таамай айткан сөздөрүп кубаттап кетишет. Айтышта өзүнүн жеңилип калганын сезген Арзымат ызына чыдабай ал жерден чыгып кетет. Ошентип, Токтогулдун акындык даңкы бул жолу ого бетер көтөрүлөт. Ал өзүнүн койчулук кесибин таштап биротоло профессионалдык акындыктын жолуна түшөт.

Ырас, Токтогулдун акындык күчүн сезген Дыйканбай манап, аны эшик ырчысы кылып алууга аракеттенген факты бар. Бирок акын манаптын кол алдындагы ырчысы болуп алып, анын дөөлөтүн мактап баюудан баш тартат. Ал өзүнүн талантын бирөөгө баш байлабай эркин болуусун самаган. Ошентип акын мурдагыдай эле жарды боюнча кала берген. Анын колундагы комузу жалгыз атынан башка эч нерсеси болгон эмес. Колунда мал да, акчасы да жок акын өзүнүн сүйгөн жарына калың төлөп үйлөнүүгө кудурети жеткен эмес.

Акын көңүлү дегдеп бир кызга ашык болгон, бирок кыздын ата-энеси бул томаяк акынга кызын ыраа көрүшкөн эмес. Токтогулду чын дили менен сүйгөн кыз аны менен качып кетүү жөнүндө убада берет. Бирок кыздын бул оюн билип коюпкан ата-энеси аны үйгө камап коюшат да, кызды дүңгүлүү байга сатып жибершет. Өзүнүн сүйгөн жарына арнап чыгарган Токтогулдун ыры «Алымкан» деп аталат. Токтогулдун бул ыры бүгүнкү күндө да адамдардын жүрөгүн титиретпей койбойт.

Ырды Кыргызстанда билбеген жан жок. Аны жаштар бардык жерде сүйүү жөнүндөгү гимн катары ырдашат. Арадан бир топ жыл өт-

көндөн кийин Токтогул озундой бир жарды койчунун кызына үйлөнөт. Токтогулдун ал аялынын аты Тотуя. Алар бир уулдуу болушуп, анын атын Топчубай коюшат.

Ошентип Токтогул бийлик ээлерине, манаптарга каршы тайманбай ырдай баштаган. Акын алардын алдоосуна, дүнүйөсүнө, берем деген малына көнгөн эмес. Казы, карта жеп өзүнүн кара курсагынын камын ойлоону жек көргөн, Дыйканбай Ырыскулбековдун беш уулу болгон. Алар дагы атасы сыяктуу эле Токтогулду өздөрүнүн даңкын чыгарган эшик ырчысы кылууга көп жолу аракеттенишкен. Эгер Токтогул бул манаптын тукумдарынын акылмандыгын, марттыгын жана алардын бийлигинин күчтүүлүгүн мактап ырдаган болсо кара башы олжого тунуп калмак, бирок акын алар жөнүндө кордоо ырын чыгарат. Токтогул аларды «Беш каман» деп атап, алардын алдамчылыгын ашкерелеген. Бул ыр үчүн алар Токтогулга катуу кек сактап калышат.

1898-жылы Анжиян көтөрүлүшү чыгат. Көтөрүлүш Кыргызстандын түштүгү менен Ызбекстанды байланыштырып турган Фергана өрөөнүн бүт кучагына алат. Орустун аскерлери көтөрүлүштү басып коёт. Кийин көтөрүлүштүн баштоочуларын кармап баштаганда Дыйканбайдын Бактыяр жана Керимбай деген эки уулу Токтогулду Кетмен-Төбөдөгү көтөрүлүштү баштоочулардын бири деп жала жаап, кармап беришкен. Бирок акын бул көтөрүлүшкө катышкан эмес экен. Бирок ошого карабастан жандармдар акынды кармап кетишет да өлүм жазасына өкүм чыгарышат.

Бирок кийин ал өкүм акынды Сибирге жети жылдык каторгалык жумушка кесүү менен

алмаштырылат. Ошентип, колу-бутуна кишен салынган туткундарды Орто Азиянын талаалары, чөлдөрү аркылуу Каспий деңизинин жээгиндеги Красноводскиге айдап өтүп, Астраханга пароходго салып алып келишет. Акын айдалып бара жатканда өзүнүн элине кайрылып:

Айланган тоонун бүркүтү,
Ак жерден торго чалындым.
Комузду күүгө келтирген,
Колума кишен салындым,—

деп ырдаган. Акын бара жатканда жолдо өзүнө окшогон туткундарга ырдап берип жүрүп отурат. Кыргыз скальдынын ошол айдоого кетип бара жаткандагы ырларынын бир тобу жазылып алынган. Ал ырлар өзүнчө эле адамды толкундаткан поэманы түзөт. Туткундар Астрахандан Москвага, андан ары Сибирди көздөй жөнөтүлөт. Туткундардын Сибирге чейинки сапары он жети айга чейин созулат.

Токтогул Сибирде Иркутскинин алдындагы түрмөгө камалат. Бирок ал түрмөдөн Токтогул качып чыгып, Кыргызстанды көздөй бет алат. Эки айдан кийин акын кайрадан колго түшүп калат. Акындын мурдагы мөөнөтүнө 12 жыл каторгалык жумуш кошулат. Ал колу-бутуна кишен салынып каторгада 7 жыл жүрөт. Сибирде жүргөндө да туткундагыларга ырдап берип, алардын көңүлүн ачат. Ал өзүнө карагайдан комуз сомдоп алат. Орус туткундары Токтогулдун комузуна балалайканын зымын тагып беришет. Бир курдай түрмөнүн ырайымсыз инспектору Токтогулдун комузун талкалап таштайт...

Токтогул түрмөдөн дагы качып чыгат, бирок бул качуунун алдында Токтогул катуу даярданат, ага орус жолдоштору жардам беришет. Алар түрмө башчыларына Токтогул токойдо карагай кесип жүргөн жеринен сууга чөгүп кетти деп билдиришет. Түрмө башчылары аны олдү деп эсептешип, издөөнү токтотушат. Ал Сибирден жөө жүрүп отуруп, Казакстандын талааларын басып отүп, Тянь-Шанды көздөй бет алат. Ал өзүнүн жолдо качып келе жаткандагы азаптарын ырга кошкон. Ал жолдо келе жатканда «Көчөдө өлчү күнүмбү» деп арман кылып ырдаган. Ошентип көп азап-тозоктон кийин гана 1910-жылы өзүнүн сүйүктүү Кетмен-Төбөсүнө келип жетет.

Акын жерине келгенде энеси Бурма тирүү экен, бирок анын жалгыз уулу Топчубай каза болуптур. Аялы Тотуя башка бирөөгө күйөөгө тийип кеткен болот.

Акын өлгөн уулун жоктоп өзүнүн кайгысын «Балам жок» деген ырында кошкон. Токтогулдун бул ырын бүткүл кыргыз жатка билет. Ырдын мазмуну исландиялыктардын Эгиль Скаллагриммсон чыгарган ырына окшоп турат. Бул эки акындын доору эки башка. Алардын ортосун миң жыл жана миңдеген километр бөлүп турат. Бирок бул эки акын таң каларлык түрдө чыгармалары менен бири-бирине жакын болуп отурбайбы.

Кетмен-Төбөнүн эли сүйүктүү акынын эстеринен чыгарбаптыр. Туткундан качып келген акынды жердештери кайда гана барбасын кучак жайып тосуп алып олтурушат. Азапты көп тарткан акын айылдан айылды кыдырып өзүнүн көргөн азаптарын ырдап берет. Эми анын ырлары революциялык мотивге жык тол-

гон болот. Анткени Сибирь акын үчүн саясий мектеп болгон. Анын падышапын тирандарына, жергиликтүү бийлөөчүлөрдүн өкүлү болгон бай, манаптарга каршы ырдаган сатиралык ырлары эл тарабынан ооздон оозго өтүп тарап турган. Ал жыйындарда тайманбай эле эзүүчүлөргө каршы чыккан, бирок аны эзүүчүлөр көп жолу кармоого аракеттенишет, бирок эл сүйүктүү акынып жакшылап кайтарып аны бир жерден бир жерге жашырып турушкан. Бирок 1913-жылы жергиликтүү манаптар акынды кармап алышат да, падышалык бийликке өткөрүп беришет. Токтогул Намангандагы түрмөгө камалат, бирок Кетмен-Төбөнүн эли акынды куткарып алып үчүн акча чогултушат. Токтогулдун окуучулары Калык жана Эшмамбет түштүк кыргыздардын арасына барып, акындын башына түшкөн мүшкүл жөнүндө ырдап чыгышат. Эл өзүнүн сүйүктүү акынын бошотуп алып үчүн колунда барларын аяшпайт. Ошентип, көптөгөн кой, уй, жылкы жана башка толгон дүнүйө чогултушат. Ошол чогултулган дүнүйөнүн бардыгы падышанын полицияларына берилет. Ошентип элдин аракети текке кеткен эмес эле. Чиновниктер эл берген дүнүйөгө кош көңүл болушкан эмес. Алар Токтогулду бошотуп жиберешкен.

1918-жылы Кетмен-Төбөгө биринчи жолу большевиктик комиссар келет. Акын аны кутуктап тосуп ырдап чыккан. Ошондо ал «Кандай аял тууду экен, Лениндей уулду» деп, бул жаңы турмушту жараткан улуу Ленинди ырдап чыгат.

Токтогул 1933-жылга чейин жашап өз жеринде болгон көп өзгөрүштөрдүн күбөсү болот.

Капчыгайлардагы көчмөндөр араң өткөн ашуулардан машина жүрө турган даңгыр жол салынат. Кетмен-Төбөлүктөр жерди кетмен, буурусун мөпөн гана пштетишчү. Совет бийлигинин тушунда өрөөнгө эң жаңы айыл чарба машиналары алынып келинет. Ошентип биринчи трактор, машинанын келиши өрөөндүн элин таң калтырбай койгон эмес. Бул укмуштуу өзгөрүштү Токтогул ырга кошкон.

Мунун баарып мага Токтогулду жакшы билген жазуучулар айтып беришти. Акынды билгендер анын чукугандай сөз таап, комузду өтө чебер ойногондугун эсептешет. Ал жонглёрчо комузду ыргытып жиберип, аны тосуп алып, же аркасына коюп, же төбөсүнө коюп, же атын үстүндө ойноп, не бир шумдук өнөрлөрдү кайран сөздөрүм талаага кетип, өлгөндөн кийин такыр унутуламбы, мүрзөмдү кара чым басып, булбул тилим биротоло буулабы деп арман кылган экен. Бирок Токтогул унутулган жок. Анын сөөгү туулуп өскөн Кетмен-Төбөсүнө коюлат. Акын туулган кыштак анын атына коюлган. Кыргызстанда Токтогулдун ырын сүйбөгөн, аны жатка билбеген адамды жолуктурууга мүмкүн эмес.

Аалы Токомбаев кыргыз скальды жөнүндөгү опера либретто жазган. Операда акындын өзүнүн ырларынан турган ариялар бар. Алыке Токтогул жөнүндөгү операга барып, аны угалык дегенде мен операда биринчи жолу болуп жаткандай кубангандыгымды айттым.

Жазуучулар Союзунун биринчи секретары Токтоболот Абдумомунов Орто Азиянын эли даниянын маданияты жөнүндө көп билет деп жүрөктү толкундаткан кабар айтты. Бул жердин эли Г. Х. Андерсен жана Мартин Андер-

сен Нексе жана бир топ көзү тирүү жазуучуларды сүйүп окуй турганын айтты. Дагы бир датчанинге Москвада элдердин ортосундагы достукту жана тынчтыкты сактоонун Эл аралык Лениндик сыйлыгы тапшырылган. Ал — художник Херлуф Бидstrup эле. Бидstrupту жазуучу деп атаса да болот, анткени анын соңун карикатураларын кыргыздар жатка билишет экен. Анын Кыргызстанга келген китептерин эл бир заматта эле талап кетишет экен.

— Кыргызстанда Даниянын байыркы маданияты бар, тынчтыкты сүйгөн, демократиялуу традициясы күчтүү өлкө катары билишет, — дейт Абдумомунов. — Силердин өлкөңөр жөнүндө дагы көптү билгибиз келет. Биз даниялык жазуучулардын ой-пикирлерин, алардын бүгүнкү күндө эмне жөнүндө жазгылары келишкенин билгибиз келет. Деги эле сиздердин жазуучулардын жашоо шарты жана да Гренландиянын адабияты жөнүндө айттып берсеңиз?

Даниялык жазуучулардын жашоо тиричилиги жөнүндөбү? Жазуучу үчүн негизги нерсе — сөз эркиндиги. Ырас, адамдардын башка укуктары сыяктуу эле сөз эркиндиги тууралуу Даниянын конституциясында эң жакшы айтылган. Бирок ошол адамдын укугу сыяктуу эле конституция тарабынан гарантия берилген сөз эркиндиги — жеке менчик аркылуу белгиленет. Мындайча айтканда, сөз эркиндиги бир эле адамдын колундагы менчикке көз каранды. Жеке менчик Данияда: прессаны, басманы, басмакананы, кагаз складдарын, монополисттик көз караңдылыкка айландырат. Ошентип алар сөз эркиндигин каалагандай пйкемге келтиришет.

Мен Кыргызстанда жүрүп, бир нерсеге толук ишенип калдым. Республикада 80ге жакын газета-журналдар чыгат экен. Бирок менин кыргыз коллегаларым ошол газеталарды бироонун да бетинде падышалык доорду же Кокон хандыгынын үстөмдүгүн жактаган макала басышпас эле. Мен кыргыз жазуучуларына Даниянын королевствосунда республиканы жактаган пикирди эркин эле айта алам деп түшүндүрүп жаттым. Бизде пресса эркин. Бирок, ошол эркин прессабыз бир адамдын менчик ишканасына коз каранды болуп жатпайбы. Эгерде кимде-ким өзүнүн менчик ишканасы жок болсо, ал өзүнүн жумушчу күчүн, акыл-эс жөндөмдүүлүгүн сатууга укуктуу. Эгерде адам велосипедде жүрүүнү билсе, ал күндүз оокат үчүн каражат иштеп таба алат. Велосипедде отуруп алып, газета-журнал ташып, чабармандык кылат. Эгерде адамда жазуучулук жөндөмдүүлүгү болсо, ал дагы каражат иштеп табуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Бирок, ошол ишкананын ээлери ал велосипедчен кишини каякка жумшайм десе, кандай газетаны ташып жеткиртем десе да өзү билет. Ошондой эле жазуучунун кандай китебин чыгаруу же чыгарбоо басманын ээсине байланыштуу.

Бизде эркиндик чектелүү деп даттана албайбыз. Бирок, чыныгы эркиндикке көп нерсе байланышат эмеспи. Бир адам бир адамды ээип жаткан кезде аргасыз эркиндиктин болушу да ыктымал. Прессанын эркиндигин — оюндагыны тартынбай айтуу деп түшүнсөк, ошондой эле жүрөгүңдү өйүгөн нерсе жөнүндө унчукпай коюу дегендик да болот. Бизде сын эркиндиги да бар дешет. Бирок, сын дайыма эле, эркин сындай албайт.

Жаш социалисттик республикалардын жазуучуларына батыштагы искусствонун коммерциялык жагдайын түшүнүү кыйындыр. Демек, биздеги искусство киреше бере алгыдай болушу керек. Мында талант товарга айланат. Кыргызстандын эли чейрек кылымга жетпеген убакыттын ичинде окуганды, жазганды үйрөнүп маданияттын жогорку баскычына көтөрүлүштү. Ал эми Данияда али сабатсыз адамдардын көп экендигин кыргыз коллегаларым билешпес.

Чыгыштагы жана батыштагы искусствонун формалары жөнүндө көп жслу талаш-тартыштар болуп жүрөт. Мен ар качан искусстводогу экспериментти жактап келгем. Окумуштуулар сыяктуу эле художниктерде да ушундай укук болуш керек. Бирок көп адамдар илимдеги экспериментти табигый нерсе деп табышат да, ал эми искусстводогу эксперимент жөнүндө көп салсаң чычалап кетишет.

Кыргызстандын жазуучулары, искусство ишмерлери эч бир эксперименттен качышпайт экен. Кайра алар искусстводогу жаңы форманы колдоп, аны өстүрүүгө аракет кылышат. Кыргыз адабияты — бул гигант эксперимент. Роман — искусстводогу жаңы, революциялык форма. Драма да мурда белгисиз болгон. Кыргыз тилинде чыккан газеталар бир кезде эл үчүн таң каларлыктай жаңылык болгон. Кыргыз художниктеринин биринчи жолу адамдын сүрөтүн тартышы көчмөн эл үчүн искусстводогу зор төңкөрүш болду. Анткени, мурда адамдын сүрөтүн тартууну чоң күнөө деп эсептешкен көчмөн-мусулмандар эми абстракттуу оймо-чиймелүү искусстводон ары аттап, маданияттын жаңы жолуна түшүштү...

Фрунзеге келгенибизде классикалык стилде жазылган кыргыз операсын көрөбүз деп убада беришти мага. Кыргызстандагы биринчи улуттук музыкалуу драма «Ажал ордуна» деп аталган. Искусствонун бул жаңы формасын көрүш үчүн кыргыздар жүздөгөн километр жол басып, аттуусу атчан, төөлүүсү төө минип, кээси жөө-жалаңдап Фрунзеге келишчү экен. Опера 16-жылдагы көтөрүлүштө кыргыз эли чеккен азап-тозокту баяндайт. Ушул музыкалуу драмада бир кедей койчунун өзүнүн жалгыз кызы Зулайканы оокаттуу адамга сатмак болгон эпизод бар. Ал жөнүндө мындай бир окуяны эскерешет. Зулайка көз жашын көлдөтүп, жүрөгү каалабаган адамга сатпагын деп атасына жалынып, жан алакетке түшөт. Отузунчу жылдарда, спектаклдин ушул эпизодуна келгенде Чүй өрөөнүнөн келген бир колхозчу карыя ордунан шарт туруп, кыйкырып жибериптир: «адамкерчилигин жок, айбан экенсиң, — дептир ал кыздын атасына. — Кантип кара чечекей кызыңды сатууга дит багып отурасың. Эгер чындап эле кызыңды алдагы түрү суук адамга сата турган болсоң, анда сен кызга ата эмессиң. Сен жапайы айбандын өзүсүң». Ошондо залда олтургандардын бардыгы карыянын адилет сөзүнө бир ооздон макул болушуп, эми алардын көз алдында бечара кызды чын эле сатып жиберерине жандары кейип турушат. Бир топ жаш жигиттер сахнага атып чыгышып, колдорундагы камчыларын үйрүп, кыздын атасын тегеректеп калып, Зулайканы куткарышмакчы болушкан экен.

Мына көрдүңүздөрбү, Кыргызстанда искус-

ствонуп мындай жаңы түрү адамдарды канчалык толкундатып, алардын жүрөгүнө тез жетип жатканын. Кыргыз театрларынын репертуарында улуттук темага жазылган опералардан башка «Евгений Онегин», «Травпата», «Тоска», «Анда», «Конпеллия», «Ак-куу көлү» сыяктуу классикалык опера жана балет чыгармалары да такай коюлуп турат.

Токтогул операсы болгон күнү театрдын залы адаттагыдай эле жык толуп кетет экен. Бул операны көрүш үчүн кыргыздар үстү ачык машиналарга, автобустарга түшүп, алыскы райондордон бери келишет. Даниялыктардын тили менен кыргыз тилинин ортосунда чоң айырма болгондугуна карабастан, эгерде мурда бул улуу акындын өмүр жолу менен тааныштыгың болсо, операнын мазмунун түшүнүш кыйын эмес. Мен баштап эле операны анча жакшы көрчү эмесмин. Учурунда Копенгагенде театрда опера угуш үчүн барганым эске түшөт. Анда операнын аягына чейин чыдап отуруу мен үчүн канчалык эркти талап кылбады. Бирок Фрунзеде көргөн опера мен үчүн эстен чыккыс таасир калтырды. Аябагандай толкундап, денем балкып турду. Фрунзедеги опера зор ийгилик менен өттү.

Операнын бир бөлүмүндө падышанын желдеттери чытырман токойлуу Тянь-Шань өрөөнүндө акынды жупуну боз үйүндө камакка алышат. Токтогулдун ошондо комузун алып, энесине, аялына, уулуна жана кайгы-зар тарткан санаалаш элине кайрылган ариясы бар. Мына ушул жерден мен залдагылардын бардыгынын бышактан ыйлап отурганын көрдүм. Менин катарымда күнгө күйүп тотуккан жүзүн бырыш баскан ак сакал карыя отурду. Театрда адеп

отурганда ал башындагы кийиз калпагын алган жок. Бирок, кимдир бирөө ага калпакты алыңыз дегендей ишаарат кылды көрүнөт. Аксакал калпагын алып, шырымал ак топучан болуп отурду. Мына азыр бул урматтуу карыянын көз жашы жаагынан ылдый агып жатканын көрдүм. Менин катарымда бир топ жаш кыздар да отурушкан. Алар жарашыктуу жибек көйнөктөн, чачтары далысын коздой майда-майда өрүлгөн. Баарынын тең жаштары бир катар. Кыязы, мектеп окуучулары болуш керек. Байкасам, алардын да ийиндери солкулдап, ыйлап жатышыптыр. Ушул укмуштуу, кайгылуу окуя мага да зор таасир калтырды. Менин да ыйлагым келип, өпкөм көөп турду. Операнын дагы бир бөлүмүндө түрмөнүн каардуу инспектору акындып кыйынчылык менен жасап алган комузун сындырып, таман алдында тебелеп жаткашып көргөнүмдө мен сахнага чуркап чыгып, ошол ырайымсыз адамды колдон алып сөккүм келди. Мындай каардуу желдеттер Данияда да болгон. Хорсерёд концентрациондук лагеринде момундай бир окуя болгон экен. 1941-жылы ушул лагерди коздой туткундарды айдап келе жатканда, даниялык полицейский туткундардын ичиндеги бир адамдын өзү менен алып келаткан гитарасын талкалап таштаптыр. Бирок, даниялык туткундун тагдыры Токтогулдукуна караганда алда канча трагедиялуу болуптур. Аны фашисттердин колуна өткөрүп беришет. Ошентип бечара туткун Штутгофтеги өлүм лагеринде каза болот.

Залда отурган эл опера бүтмөйүнчө орундарынан кыймылдап да коюшкан жок. Ал эми датчандар болсо спектакль бүтө электе эле сырт кийимдерин алып үчүн гардеробду көз-

дөй чуркашчу эмес беле. Ошентип менин жерденштерим спектаклдин аягына чейин чыдап отурбаганына карабастан эртеси спектакль жөнүндө бир кулач, бир кулач ой жүгүртүшчү эмес беле.

Ушул кыргыз операсы жер шарындагы театрлардын кайсынысында гана коюлбасын эч сонун ийгиликке ээ болоруна мен толук ишенип отурам. Операнын музыкасы, артисттердин аткарышы бардыгы төп келишип калган. Бул европалык традициялуу форма кыргыз эли тарабынан сонун ийгилик менен кабыл алынып жатканына таң калбай койбойсуң. Залда отургандардын бирде ыйлап, бирде кубанып спектаклде оздөрү аралаш жүргөндөй болуп жатышы буга айкын күбө эмеспи. Ушундан улам залда ыйлап кубанып отургандарды өз жүрөгүңө жакын сезесиң. Жанагы мен айткан калпакчан карыя, мүмкүн, Кокон ханынын тушунда жашагандыр. Анын башынан далай муң-зар өткөндүр. Эми экөөбүздүн кубанчыбыз тең. Операнын финалында революциянын кызыл туусу желбиреп, эркиндик жөнүндө кабар келет. Токтогулдун Ленин жөнүндөгү ариясы со-золот. Сахнанын декорациясы да сонун. Чокусун ак кар баскан тоо, анын этегинде кубанган эл.

Мен театрда кыргыз адабиятынын атасы, мага жашташ Аалы Токомбаев менен отурам. Ал боз үйдө туулса да, биз бири-бирибизди бөтөн кишидей сезген жокпуз. Аалы 16-жылдагы кайгылуу учурду башынан өткөргөн. Тянь-Шань тоосунун көк муз баскан белин ашып, Кытайга чейин барган. Аяктан адам көрбөгөн азаптарга туш болгон. Анда менин Копенгагенде гимназияда окуп жүргөн учурум. Аалы То-

комбаев Сибирден Кыргызстанга чейин жоо качып келген Токтогул акынды оз козу менен көрүп, аны менен көп жолу аңгемелешкен экен. Ушул «Токтогул» операсынын либреттосун да Аалы жазыштыр.

Опера, балет театрында атактуу кыргыз балеринысы, СССРдин эл артисткасы Бүбүсара Бейшеналиева билгиди Ленинграддагы балет мектебинен алган...

Театрдын директору кыргыз аялы. Биз аны менен аңгемелешип отурабыз. Директор бизди актерлор менен жана спектаклдин укмуштуудай кооз декорациясын түзгөн художниктер менен тааныштырды. Укмуштай сонуп искусствону жараткан коллектив менен бет маңдай келип, аңгемелешип отурганыма төбөм көккө жетип жатты. Мен аларга кыргызчасынан «чоң рахмат» дедим.

Москвага келгенимде мага Чоң театрда кайрадан спектакль көрүүгө туура келди. «Лучианы» көрсөтүп жатты. Ырас, айланаң кооз, таң калууга, кубанууга татыктуу. Сахнада өлтүрүүлөр, дөбө-дөбө болгон өлүктөр үйүлүп, спектаклдеги эң бир трагедиялуу бөлүм өтүп жатты. Бирок, залдагыларды бул сцена эмнегедир ыйлата алган жок. Театрдан көзүнө жаш алган адамды көрбөдүм. Ырас, алар артисттерге бериле кол чаап жатышты.

Мурда кыргыз элинин улуттук бийи болбогондугуна менин таңым бар. Ырас, мындай миңдеген жылдар мурда пайда болгон. «Манас» эпосунда кыргыз эл бийи жөнүндө айтылат. Бирок, ал бий кандайча болгондугун эч ким билбейт. Азыр болсо, кыргыздардын өздөрүнүн профессионалдык балети бар. Коллектив айыл кыштактарга, колхоздорго барып, өнөрлөрүн

көрсөтүшүп, жергиликтүү өнөрпоздорду бийге үйрөтүшөт. Ошентип, бүгүн Кыргызстанда элдик бийдин таптакыр жаңы формасы бар.

Мурда кыргыздын хор ырлары, оркестри болгон эмес. Кыргыздын музыкалык аспаптары жалаң эле комуз менен чектелбейт. Ага сурнай, жыгачтан жасалан чоор жана кыяк кирет. Азыр профессионалдык музыканын таасири менен элдик аспаптардын көп сандаган оркестрлери пайда болду.

Бир кездеги кыргыз элинин маданияты эң эле артта болучу. Биз тарых музейинен колго токулган кездемелерди көрө албадык. Ал жерде төөпүн, эчкинин жүнүнөн жасалган түр салынган сокмо килемдер илинип турат. Кыргызстандын кайсы бир жерлеринде жибек да токушат. Кээ бир жерлерде буурусун менен жер айдашкан. Жерди кетмен менен иштетешкен. Тарых музейинен биз ээрди, кайыштан жасалган атка салуучу жабдыктарды, өтүктөрдү, аң терилеринен жасалган тумактарды, тебетейлерди, жыгачтан жасалган примитивдүү үй эмеректерин, аң уулоого керектелүүчү аркандай куралдарды көрүүгө болот. Уруу-уруу болуп жашаган жакыр элди манаптар башкарып турушкан. Орустардын жеңип алуусуна чейин өткөн кылымдарда кулдарды сатып алып, же сатып жиберип, же аларды ат чабышта бууданы чыгып келген кишиге сыйлык катарында беришкен.

Революция жеңгенге чейин аялдардын тагдыры өтө кыйын эле. Алар ар качан күндүн абалында болушкан. Мисалы, бир кыздын баасы бир ат, куйруктуу жыйырма койго барабар болгон. Өткөн доордун кыргыз эли үчүн мактанарлык эч нерсеси жок экен. Азыр болсо

кыргыз элинин мактанууга толук акысы бар.

Кыргыз эли мындан үч төрт миң жыл мурда кандайча жашап, күн көргөндүгүн музейдеги экспонаттардан билүүгө болот. Археологдор Тянь-Шанды кыдырышып, өткөн доордогу эл жашаган жерлерди, мүрзөлөрдү казышып, ар кандай кызыктуу буюмдарды табышкан. Ошондой эле алар байыркы замандагы шаарлардын урандыларын да табышкан. Кыргыз жергесиндеги өрөөндөрдү, капчыгайларды аралаган кербен жолдор өтчү. Бул жолдор аркылуу эл журт которуп, көчүп да жүрүшкөн. Бул жолдор менен Европага, Кытайга жана Индияга жортуулдарга чыгып турушкан. Биздин эрадан эки жүз жыл мурда эле кыргыздар жөнүндө тарыхый документтерде жазылып коюлган экен. Алардын бул асман мелжиген тоолорго, Тянь-Шанга кантип келишкендиги жөнүндө көп тарыхый божомолдор бар. Геродот Азиянын борборундагы скиф уруусу жөнүндө баалуу маалымат калтырган. Алар кийизден жасалган калпак кийишкен. Биз андай улуттук калпактарды кийип алышып, Фрунзенин көчөлөрүндө сейил куруп жүрүшкөн адамдарды көп жолуктурдук.

Мындан миң жыл мурда кыргыз мамлекети болгон экен. Алар уйгурларды жеңген катуу согуштан кийин бир нече жүз жылдарга чейин Орто Азия урууларынын кубаттууларынан болуп келген.

Кытай, Персия, Согдиана цивилизациясы Тянь-Шанда өз таасирин тийгизбей койгон эмес. 600-жылдары эле Чүй, Талас өрөөндөрүндө жана Ысык-Көлдүн жээктеринде согдийлер жерди жасалма жол менен сугарууну жак-

шы билишкен. 13-кылымда Чынгызхандын жетекчилиги астында монголдордун чабуулу башталды. XIV кылымда аксак Темирдин өкүмү жүрүп турду. Андан кийин калмактардын жортуулу, ал эми XVIII кылымдын аягында Калмак мамлекетинин кулашы менен кыргыз эли Кокон хандыгына баш ийип калды. Кокон хандыгы белгилүү жерлерге бекем курулган чептердин жардамы менен кербен жолдорду бууп турушкан. Кийинчерээк бул чептерди XIX кылымдын жарымынан кийин орустар ээлешкен.

Фрунзе көчөсүндө кичине ак үй турат. Мында музей жайгашкан. Бул үйдө белгилүү революционер-полководец Михаил Васильевич Фрунзе төрөлүп, анын балалык чагы да ушул жерде өткөн. Анын атасы Василий Фрунзе улуту боюнча молдаванин болгон экен. Ал фельдшерлик кесипте көп жыл иштеген. Кыргыздарды дарылап, аларды Пишпектеги ооруканага жаткыргандыгы үчүн падышанын өкүлдөрү тарабынан иштен чыгарылган. Василий Фрунзе өлгөндөн

кийин анын аялы Мавра беш баласын, оокатуу бирөөлөрдүн кыр-когун жууп, ошолордон алган акчасына багыш чоңойткон. Алардын үйүнүн кичинекей эки бөлмөсү, тырнактай ашканасы бар экен. Азиялыктардын салты боюнча үйдүн көчө тарабына гереze салынбаптыр. Анткени үйгө чаң-чуң кирип кетнесин дегенден болсо керек. Үйдүн жасалгасы Фрунзенин бала чагында кандай болсо, азыр да ошондой. Үйдүн ичи таза, акталган. Жупуну эмеректер оз-оз ордунда. Ашканада жаркырата сүртүлгөн плита, чоңко казан, апасынын сары дагырасы турат. Кичинекей бул үй мурда аптека болуп турган катардагы үй менен кошулган. Мында революционердин музейи уюштурулган. Бул үйдө эркиндикке чыгаруучу улуу күрөштүн убагындагы сүрөттөр, буюмдар, тарыхый документтер коюлган. Бул кичинекей музей. Бирок, дүйнөдөгү улуу музейлердин бири.

Михаил Васильевич Фрунзе 1905-жылдагы революцияга катышып, анан кармалгандан кийин Сибирге каторгалык жумушка кесилген. Кийин ал Сибирден качып чыгып, 1917-жылы Москвадагы жумушчулардын революциясына жетекчилик кылган. Кийин өзүнүн туулуп өскөн Түркстанына келип, элди боштондукка чыгаруу үчүн көп күч жумшаган. Ал Түркстан фронтуна командалык кылып туруу менен бирге Түркстан комиссиясынын мүчөсү да болгон. Ошол комиссия Орто Азия элдерине төмөнкүчө чакырык менен кайрылган: «Совет өкмөтүнүн максаты — элдердин ортосундагы таптык айырмачылыкты жок кылуу, бардык эзилген эмгекчилерди бириктирип, байларга каршы күрөшкө үндөп, улуттук теңсиздиктин, улуттук касташуунун бардык формаларын жок кылуу. Ошентип,

аябаган кордук көрүп эзүүдөн бошонгон элдин чыныгы биримдүүлүгүн түзүү».

6

Кыргызстандын түнү салкын келет. Биз дарыянын шары угулуп турган терезенин түбүндө жатабыз. Жемини багынан келген алманын аңкыган жыты каңылжарды жарып турду.

Күн чыгаары менен Ала-Тоонун чокулары, андагы түбөлүк уюп жаткан мөңгүлөр агарып көрүнө баштайт. Аба ушунчалык таза, ушунчалык салкын, тим эле жүрөгүң туйлайт. Кичинекей кыштактын ары жагындагы тоонун боорунда мусулмандардын мүрзөсү бар экен. Алардын арасында топурактан жасалган мунара турат. Ал ханга тургузулган эстелик Бай соодагердин темирден жасалган чоң эстелиги, анын башында айдын сүрөтү турат. Ар кандай оймо-чиймеден жасалган кооздуктар бар. Анын бийиктиги 8 же 10 метр болуу керек. Хандын эстелигинде 1900-жыл деген жазуу турат. Ал эми соодагердин темирден жасалган эстелигинен 1917-жыл деген жазууну окуйбуз.

Өрөөндөп биз чанды асманга учурган куяндун көрдүк. Куяндун үстүндө кайкып бүркүт жүрөт. Биз мунун баарын Кыргызстанды кыдыруу алдында көрүп отурабыз. Аалы Токомбаев: «Машина бир кокустукка учурап, мастерскаяга кетсе керек, бир азга күтө туралык» — деди. Ошентип, биз эски мүрзөлөрдү кыдырып, чаң учурган куяндун карап убакытты өткөрүп жаттык.

Аалыны достору Аалыке дешет. Ал бардык убактысын бизге арнап, ишин, үй-бүлөсүн таштап, эми биз менен кошо республиканы кыды-

рып, саякатка чыкмакчы болуп жатат. Анын аялы казак кызы экен. Балдарынын бири инженер, бири советтик армиянын офицери, эч кичүүсү — киносценарист. Кызы — педагог.

Бул көрүстөндөргө биз анын офицер уулунун машинасы менен келгенбиз. Тоонун боорунда шыбактар өсүп турат. Ал эми май айында бул жерде жапайы мандалактар гүлдөйт экен. Кыргызстан, Тажикстан — мандалактын мекени. Жазында сары, кызыл, гүлгүн түрлүү гүлдөр көздүн жоосун алат. Алар бийик болуп өсөт да, арасында балдар жашынмак ойношот.

Биз мейманканага жөө кайтып келе жатабыз. Машина болсо жок. Дагы бир аз күтүү керек. Мени Аалыке Николай менен билиард ойно дешти. Менин аялым бакта сүрөт тартып жатат. Оюн кызып калган кезде машина да жетип келди. Биз жүгүбүздүн көпчүлүгүн мейманканага таштадык. Анткени, сапарыбыз ийгиликтүү болуп, иш оңунан чыгып калса, быякка кайтып келебиз да. Чоң ЗИМге алты киши сыят экен. Аалыкеден башка дагы кыргыздын бир жаш дипломаты биз менен кошо баратты. Ал англичанча таптак сүйлөйт. Аэропорттон бизди тосуп чыккандардын арасында азыркы дипломат жигит да бар эле. Ал Николай экөө кезектешип тилмечтик кылышат. Машинада бардыгы болуп, шоферду кошкондо алты кишибиз.

Биз Фрунзеден чыгышты көздөй бет алдык. Мурда бул Индияга, Кытайга чейин кербендер бара турган кербен жолу эле. Жол эң эле кенен экен. Эки тарабында көк тиреген шыңга бойлуу теректер. Жолдо кыймыл көп. Төөлөрдүн ордуна жүк ташуучу машиналарды, кызыл-жашыл автобустарды, мотоциклге учкаш-

кан жаштарды көрүп баратабыз. Жолдо карата биз огуз чегилген арабаларды, атчан, эшекчен адамдарды да анда-санда жолуктуруп жүрүп отурдук. Эки жолдун кесилишкен жеринен биз Алма-Атага чейин 240 километр деген жазууну окудук. Казакстандын борбору Алма-Ата Фрунзеге абдан жакып экен. Алма-Атада алманын сорттору эң эле көп. Опондуктан шаардын аты алманын атасы деген түшүнүктү берет. Ошол жазуудан улам мен Алма-Атадагы өзү акын, кесиби боюнча агроном досумду эске түшүрдүм. Ал мен мейманга чакырган эле. Или дарыясынын жээгинен жолборско аңчылык кылабыз деп убадалашканбыз. Ага башка убакытта бараармын деп коём. Биз азыр Алма-Атага эмес, Кытай тарапты көздөй баратабыз.

Жолдун эки тарабы тең мейкин талаа. Алыстан-алыстан агарып тоолор көрүнөт. Жолду бойлото кыркалакей жайгашкан кыштактар, аларды жемиш бактары, жүзүмдүктөр көркүнө чыгарып турат. Ал үйлөрдө дунган, кыргыз, орус, украиндыктар жашай тургандыктарын үйлөрдүн сырткы кебетесинен эле билүүгө болот. Кыргыздардын жаңы салган үйлөрү саргыч тартып турат, дунгандардын үйлөрүнүн чатырчасы жапыз келет да, короолорун кыш менен тосмолоп коюшат. Орустар үйлөрүн көгүш түс менен актаганды жакшы көрүшөт. Казактын үйлөрүнүн тегереги чырпык менен тосулган. Андан башка да чийки кыштан жасалган эски үйлөр көзгө чалдыгат. Бирок көпчүлүк үйлөр жаңы салынган, стандарттуу, терезелери чоң. Биз жаңы салынган мектептердин, кооперативдердин, театрлардын, клубдардын жаңынан өтүп бара жатабыз.

Кыргыз кыштактарындагы жаңы салынган

тамдардын жанында боз үйлөр тигилип турат. Анда алар жайкысын жашашат. Биз кетип бараткан шоссе эми темир жолго катарлашып калды. Чоң Чүй каналын кесип өттүк. Бул канал Чүй өрөөнү үчүн берекенин, байлыктын булагы. Талааларды кесип өткөн кичинекей, толгон-толгон каналдарды да көрдүк. Киши бою болуп өскөн жүгөрүлөрдү комбайн силос үчүн чаап жүрөт. Чүй өрөөнүндө жүзүм терүүнүн кызуу маалы экен. Биз Кант районунан өттүк. Мында чоң кант заводу бар. Республика көптөгөн байлыктары менен катар кызылчасы менен да сыймыктанат. Кыргызстанда канттуулугу нормалдуу болгон бир түп эле кызылча 6—8 кг чейин жетет экен. Биз бараткан жол тоого жакындап калды. Жолдун сол жагындагы тоолор кыргыз менен казактын чек арасын түзөт. Таш, куш аралаш бозоргон тоо этеги, мында өсүмдүктөр сейрек учурайт, андан ары токойлуу, жайыттуу тоолор, андан көк тиреген, башынан моңгу кетпеген аскалар.

Жол барган сайын улам ор тартууда. Биз Токмок шаарындабыз. Токмокту көздөй Боом капчыгайын жарып Чүй суусу өтөт. Чүй суусу кыш мезгилинде шаарды бир нече жолу каптап кеткен учурлары болгон. Анткени муз тоңуп калып, суу Боом капчыгайына жайыла берип, андан кутургандай күч менен атылып чыгат. Токмок 1878-жылы суу ташкында калган. Аны 1900-жылы экинчи жолу суу каптаган. Бирок, азыр суу ташкыны экинчи кайталанбайт. Тяньшандын борбордук бөлүгүндө Орто-Токой суу сактагычы курулган. Ал өзүнө 500 млн. кубометр сууну сыйдырып тура алат. Ал эми Чүй каналы болсо ондогон километрге созулган майда каналдарды суу менен жабдып алат.

Токмок шаарында кант заводу, консерва заводу, жүк ташуучу машиналарды ремонттой турган при автосервисная бар. Шаардын айланасында жүзүм, жер-жемиштер көп өстүрүлөт. Токмокту булбулдуу шаар деп да коюшат. Жазында тоо этектеринде маңдалактар гүлдөп, бак-дарактар бүр ачканда булбулдар тынбай сайрай башташат. Ал өткөн кылымдын башында орустар келгенге чейин Кокон хандыгынын маанилүү чептеринен болгон. Бул жердеги кууш Боом капчыгайына баруучу жолдон кербендерди текшерип турушкан.

Токмоктун айланасында дунгандар көп. Дунгандардын үйү фанза деп аталат. Алар түшкү тамакты ичкенден кийин фанзанын чатырчасына жатышып рахаттанышат экен. Фанзанын чатырчасынан телевизорлордун антеннасы чыгып турат.

Дунгандар кытай императоруна каршы күрөшүп, жеңилип калышкандан кийин 1870—1880-жылдарда Ысык-Көлго, Чүй өрөөнүнө тоо ашып келишкен. Кытайда Биян-Хунун күрөшү 10 жылга созулган. Ошентип алар жеңилип калгандан кийин Синьцзян провинциясынан кыштын кычыраган суук күндөрүндө аялдары, балдары менен ак кар, көк музду ашып келишкен. Биян-Ху — каардуу жолборс деген маани билдирет. Асман мелжиген тоону ашып качып кетүүнү Биян-Ху уюштурган. Дунгандардын Чүй өрөөнүнө ошуп келиши 1916-жылы күзүндө кыргыздардын Кытайга үрккөн учурунан да кыйын болгон. Меймандос кыргыз эли дунгандарды жылуу тосуп алышты. Дунгандар ач-жылаңач, кыйын абалда эле. Ошондой эле качкын дунгандарга Василий Фрунзе да көп жардам берген. Василий Фрунзе качып

келген дунгандардын лагерин уюштурган, алардын оорулууларын дарылаган.

Кытайдын императордук өкмөтү Биян-Хуну бизге бергиле деп өтүнгөн. Бирок орус падышасы анын өтүнүчүн аткаруудан баш тарткан. Мунун себеби мындайча болуш керек: Атактуу саякатчы Пржевальский дунгандардын көтөрүлүшү чыгып жаткан убакта Ганьсу провинциясында болуп, дунган элинин баатырдыгына, императордун аскерлеринин мыкаачылыгына дүйнө элинин көңүлүн бурган.

Биян-Ху 1882-жылы Пишпекте каза болгон. Император кимде ким Биян-Хунун башын кесип келсе, ага көп акчалай сыйлык берем деп убада кылган.

Мен Аалыкеден кыргыз республикасында канча улут жашайт деп сурадым. Аалыкенин ою боюнча 80ге жакын улут жашайт экен. Бирок бардык улуттарды саноого мүмкүн эмес, анткени алар өтө эле көп. Кыргызстанда ошондо эле 60 миңге жакын немец калкы жашайт. Алар үчүн жумасына эки жолу радио уктуруу берилет. Кыргызстанда чехтер да бар. Аларга граждандык согуш бүткөндөн кийин бул жерде жашоого Ленин атайын уруксат берген.

Жыландай ийрилген жол улам өр тартып баратат. Жолдун эки тарабындагы жылаңач тоолордун түсү көгүш, боз, кызгылт келет. Көктө кайкып учуп бүркүт жүрөт. Боом капчыгайдагы жол тектир-тектир болуп кетет. Машиналар жүрүүчү жолдон жогору тектир аркылуу темир жол өтөт. Темир жолдон өйдө көчкүнү токтотуучу тосмолор коюлган. Биздин сол тарабыбызда Чүй суусу күкүктөп агып жатат. Аалыке жаш кезинде бул капчыгайдын жолу эң эле тар, коркунучтуу экен. Бул жолдор

аркылуу кыргыз тукумундагы кичинекей аттар, эки өркөчтүү төөлөр араң өтүшчү экен. 1935-жылга чейин Боом капчыгайы аркылуу өтүү эң эле коркунучтуу болуучу дешет. Азыр биз бул капчыгай аркылуу зымырап ЗИМ менен кетип баратабыз. Жолдо жүк ташыгыч чоң машиналар, автобустар тынбайт экен. Боом капчыгайы аркылуу поезд да каттайт. Капчыгайдын бир жеринде кичинекей станция жайгашкан. Бул жерден кимдер түшөт болду экен? Бул жерде кыштак да, үйлөр да жок. Мен ошол станцияга баргым келди. Ал станцияга барып, күтүү залында отуруп, терезе аркылуу поездди күтүп отурган адам болуп көрүнгүм келди.

Боом капчыгайы жылаңач.

Суунун жээгинде гана кичинекей бадалдар өсүп турат. Тоонун боору көгөргөнсүп көрүнөт. Аркайган, шагыл таштар, кум. Капчыгайдын көлөкө жери өтө салкын. Биздин улам бийик көтөрүлгөнүбүздү абанын басымынан билүүгө болот. Бул зоолордо жапайы эчкилер көп дешти. Бирок мен көрө алган жокмун.

Анча алыс эмес жерден Чүй суусу менен Кемин суусу кошулат. Ошол эки суунун кошулган жеринен кулакты тундурган суунун шары угулат. Дарыянын үстүндө эки көпүрө бар. Бири жаңы, бири эски. Андан кийин биз дагы бир көпүрөдөн өтүп, өрөөндө темир жол менен жарышып кетип баратабыз. Капысынан аскалар менен курчалган жапыз үйдү көрдүк. Таштан жасалган чакан үй экен. Мүмкүн, бул жерде жол ондогон мастер жашаар.

Айлана улам жарык тартып өрөөн кеңий баштады. Мына, биздин бет алдыбызда көпкөк деңиз жатат. Бул атактуу Ысык-Көл.

Биз 2000 метр бийиктикке көтөрүлүптүрбүз. Ысык-Көлдө катуу шамал болуп туруптур. Айланабыз боз талаа, кум. Тоолор жылаңач. Өсүмдүктөр жокко эсе. Кыязы, бул жер чол окшойт.

Биз Балыкчы шаарына келип жеттик. Бул

порт шаар. Мында крандар, нефтибаза, автопарк бар. Балыкчыдан темир жол бүтөт. Мурда бул жер кичинекей кербен сарайы экен. Мында бир кезде почта бекети, кичинекей үйлөр, тосмолор болор эле дешет. Азыр Балыкчы жүк ташуучу транспорттордун өзүнчө бир станциясына айланган. Мында мастерская, гараждар, май куюучу станциялар көп. Шаардын элинин көпчүлүгү шофер же механик болуп иштешет. Бул жерде карагай сактоочу склад, силос сактоочу жайлар да бар. Жакында чон эт комбинаты, балык чыгаруучу комбинат курулган. Ошондой эле карагай тилүүчү фабрика да бар. Шаар Ысык-Көлдүн Батыш жагынан орун алган. Ысык-Көл районунун борбору болуп эсептелет. Шаарда 30 миң эл жашайт. Шаарда дүкөндөр көп. Көчөлөрү кенен. Ашканасы, мейманканасы жакшынакай. Балыкчыда шамал басылбайт. Эл шамалды кенебей эле көчөлөрдө басып жүрүшөт. Окуучулар портфельдерин көтөрүшүп, автобуска түшүп жатышат. Анткени шамалдын учурунда жөө басуу кыйын, көзгө кум түшөт. Шаарда бак-дарак, жемиш дарактары сейрек учурайт. Шаар балык, бензин жыттанып турат. Шамалдын тез болушунун себебин түшүндүргөн себептер да бар экен. Бирок менин башым айланып аларды жакшылап сураганым да жок. Кумдуу жерде аба кургак келет. Көлдүн үстү тез бууланып турат. Тоолордун жайгашышы да башкача дешти.

Биз Балыкчы шаарынын аткаруу комитетинин председатели, тогуз баланын энеси менен аңгемелешип жатабыз. Ал жеке эле шаар эмес, территориясы Зеландия менен Фюнга барабар келген бүт Ысык-Көл районун башкарат экен.

Председатель: «шамалды токтото албайбыз, бирок андан сактаныш үчүн бак-дарактарды көп отургузууга болот. Бир нече жылдан кийин кайра келсеңиз Балыкчы шаарын тааныбай каласыз. Шаар али курулуп бүтө элек», — деди.

Биз Ысык-Көлдүн батыш тарабындабыз. Көл Жер Ортолук деңизине окшоп, көгүш түстө. Ысык-Көл Женева көлүнө 10 эсе чоңдук кылат. Көлдүн узундугу 200 километр, туурасы 50 километр. Суусу туздуу келет. Деңиз деңгээлинен 1600 метр бийиктикте жайланышкан. Көлдүн тереңдиги 700 метрден ашат. Ысык-Көл кышкы чилдеде да тоңбойт. Көл отө эле таза келип, күндүн нуру ага тереңдеп тийип, жылытып турат экен. Ысык-Көлгө 80 дарыя куят. Эгерде көл тез бууланып турбаганда бир жылда эле бир нече жүздөгөн метр бийиктикке көтөрүлмөк. Көлдөн чыккан буу булут болуп чыгышты көздөй барып, жамгырга айланат. Мына ошондуктан көлдүн чыгышы чөл, батышы көпкөк болуп турат экен.

Биз көлдүн түндүк жак жээги менен баратабыз. Биздин сол жагыбыз жылаңач тоолор, оң жагыбызда көгөргөн деңиз. Деңиздин аркы жээги көрүнбөйт. Асманда булуттар каалгып, көл мелтиреп тынч. Биз бараткан жак күңгөй Ала-Тоо деп аталат. Биз Балыкчыдан чыгар замат кыштактар пайда боло берди. Аба кургак. Бирок кыштактарда бак-дарактар жокко эсе. Жолдун эки жагына эрмен, шыбак, төө тикендер өскөн. Аскаларда бизди бейкапар караң каргалар отурушат. Күңгөй Ала-Тоо бизге абдан жакын эле көрүнөт. Тоонун жолдон канча алыс экендигин билүү кыйын. Аалыке тоого чейин 30 км бар деп айтты. Тоонун башталган жери бозомтук келет. Андан жогору жагы

кызгылт, ал эми андан жогору жагы кар баскан аскалар.

Жолдон туура отуп жаткан койлорду өткөрүш үчүн биз токтоп калдык. Миңдеген койлор чаңын асманга сапырып жай отуп жатышат. Чабандар атчап, жондорунда мылтыктары бар. Бул төрт түлүк малды жайлоого чыгарышып, малчылар жайды-жайлата боз үйлөрдө жашашат. Жайлоодо кызыл үй, радио, оздорү менен кошо ала жүрүүчү электростанциялары иштейт. Чабандарга вертолет менен врачтар, ветеринарлар учуп барып турушат.

Аалыке бир кездерде кой кайтаргандан бери малчылардын турмушу кулак угуп, көз көрбөгөндөй болуп өзгөрдү. Өрөөндөрдө, сарай, кышкы жайыттар бар. Бирок, кээ бир жерлерде мал кыштатуу ылайыксыз. Кышында койлор дагы жогору, бийик көтөрүлөт. Бул жердеги койлор кардын алдында калган чөптү тэеп жеп, кыштан чыгышат. Малчылардын мылтык алып жүрүүсүнүн себеби, алар малды карышкырлардан сакташат. Илгерки койчуларда курал жок эле. Ошондуктан, алар кой кайтарганда таяк алып жүрүшчү. Карышкырлар койго тийген менен адамдардан коркот.

Дипломат жигит менден: (— «Аң уулоону жакшы көрөсүзбү? Эгерде жакшы көрсөңүз аюуга аң уулоого чыгалык», — деди.

— Жок, мен аңчы эмесмин, — дедим.

Кыргыз республикасынын түштүк жагында токойлор көп. Анда жапайы жаңгак, алмалар, алчалар өсөт. Ал токойлордо аюулар көп, алар жаңгак терип жешип, адамдарга тийишпейт. «Мен бир жолу аюуну көрдүм, — деди Аалыке. — Ал бакка чыгып алып балдарына жаңгак күбүп берип жатыптыр».

Биз дагы бир короо кой өткөрүш үчүн токтоп калдык.

Жол боюнан таң калгандай көрүстөндөрдү көрдүк. Өлгөн адамдарды жол боюна көмүү кыргыздарда салт болуп калыптыр. Мүрзөлөрүнүн үстүндө ар кандай формада салынган эстеликтер турат. Бул жер акырындап жашыл тартып, бак-дарактар тигилип жатыптыр. Биз беде айдалган плантациялардан, апиийм жана күнкарама себилген талаалардан өтүп бараттык. Дипломат машинада ырдап баратат. Ал узакка чейин ырдады. Ал дипломатиялык иштер боюнча Лондондо жүргөндө Ала-Тоону сагынып, ага арнап ыр жазган экен. Мен анын сагынычын түшүнүп турам. Мен дагы бул өлкөнү сагынам го деп жүрөгүм өйүйт...

Биз мүрзөлөрдү көрүп, аларды сүрөткө тартып алыш үчүн машинадан чыктык. Бийик салынган эстеликтин түбүндө арстандын сүрөтү, экинчисинде бугунун мүйүзү, үчүнчүсүнөн жылдыздын, же айдын сүрөтүн көрүүгө болот. Бул эстелик 1960-жылы салынган. Мен сүрөт тартып жатканда жол менен бизди көздөй төө келатты. Анын бир өркөчүндө жамгырда кие турган плащ илинип турат. Аалыке алар менен аңгемелешип калды. Төө да токтоду. Ал башын өйдө көтөрүп бизге эч кандай көңүл бөлбөдү. Буйлаланган жибн жерди көздөй салаңдап турат. Мен ал жиптен кармап төөнү жетелегө аракеттепдим. Ушул убакта мени Николай сүрөткө тартып алды. Жиптен бекем тартып чөк-чөк деп айтсаң, төө чөгөт деп айтышты мага. Мен «чөк-чөк» дедим. Төө башын ойдо көтөрүп, тиштерин кычыратып бурк этти да, чөгө баштады. Ферденсборгдун калкы ушуну көрүшсө деп абдан кааладым. Эгерде менден

бирөө «чөк» дегеп сөз эмне экендигин түшүндүрчү? — деп сураса, мен ага: — ал «отур» деп жооп берер элем...

Кичинекей атка минип бир аял келди. Көрсө ал төөнүн ээси экен. Ал бизге күлдү. Биз аны менен төө жөнүндө сүйлөштүк. Тилекке каршы, Кыргызстанда төөлөрдүн саны азайып баратыптыр. Шоссе жолдор салынып, жүк салуучу машиналар пайда болгондон бери төөлөр пайдалануудан чыгып калышты дешти. Азиянын эки өркөчтүү тоолору эң татаал жолдордон өтүп, 4 миң метр бийиктикке чейин көтөрүлө алышат. Кыргыздар төөнүн сүтүн ичип, этин жешкен. Кыгынан тезек, терисинен өтүк, жүнүнөн кийиз жасашкан. Азыр төөлөрдүн жоголуп бараткандыгы өкүнүчтүү...

Кең пейил аял атын шамалдын шаары болгон Балыкчыны көздөй бастырганда, төөсү артында бара жатты. Автобус жете келип, төөдөн өтө берди.

Биз нары көздөй Чолпон-Атага сапар тарттык.

7

Биз Ысык-Көлгө түшүп жатабыз. Мында Тисвилдегидей эле көчмө кумдардан пайда болгон дөбөчөлөр, аппак кумдуу пляж, ага урунган түрмөктөлгөн толкундар да бар. Бул көлөмү жагынан Каттегатка барабар 1600 метр бийиктеги тоодон орун алган деңиз, бирок ал көк кашка туңук жана туздуу эле. Ал эми тээ алыста кыймылсыз булуттардын кырка карааны сымал Тескей Ала-Тоонун кардуу чокулары мелтирейт. Суунун температурасы сентябрдын орто ченинде 22 градус болот экен.

Биз теректер менен жемиш бактарына чулганган Чолпон-Ата кыштагынан бир нече километр төмөнүрөөк жерде жашап жатабыз. Бул чоң-чоң имараттуу жана көптөгөн майда коттеждери бар жаңы курорт. Эс алып жатышкандар көпчүлүгү Орто Азия республикаларынан жана Сибирден келишкен.

Ысык-Көлдүн айланасына мындай санаторийлердин жана дем алуу үйлөрүнүн бир топтору курулган жана мындан да көп курулмакчы. Азиянын борборунда ошентип өзүнчө бир Кыргыз ривьерасы түзүлүүдө. Жер болсо мында жетишерлик. Майда кумдуу пляждар, чексиз токойлор 500 километрге созулуп жатат. Адам буту баспаган тоолор али картага түшүрүлбөгөн паркыратмалар. Бул жерде ар кандай оорулардан айыктыруучу кайнар булактар, минералдык суулар бар. Эгер кааласаң аюуга, каманга, тоо эчкилерине аңчылыкка же болбосо, деңиз сымал туздуу Ысык-Көлдөн балык уулоого чыксаң да болот.

Даниянын Эсром көлүнөн балык уулап көнгөн ышкыбоз балыкчы Николай сурап алган кайырмагы менен керели-кечке туруп араң дегенде бир кичинекей селедка кармады. Бул селедканы жалаң гана Ысык-Көлдөн кармоого болот жана дүйнөдө мындан башка жерден таппайсың деп аны жооткотушту. Кыргызча бул селедка чабак деп аталып, аны куду эле биздин Даниянын селди сыяктуу ыштап туздашат экен. Ысык-Көлдө карп балыктарынын ар кандай түрлөрү: осман, сазан жана маринкалар бар, бирок алардын уругу жана ичеги-карды уулуу келет. Кышында да тоңбогон бул көлдөн жыл бою балык уулашат. Балык уулоочу колхоздордун мүчөлөрү негизинен орустардан ту-

рат. Кыргыздар мурда балыкты жээге болбойт дешип, балык уулоону кесип кылышкан эмес.

Кайырмакка сайылган жем суунун тунук болушунан көлдүн түбүнөн даана көрүнүп, он беш метр тереңдикте эмселер болуп жатканын оңоңой эле байкоого болот. Биздин көзүбүзгө Ысык-Көл көгүлтүр тартып, тыптың жаткансың көрүндү, бирок ал күтүлбөгөн жерден буркан-шаркан түшүп, коркунучтуу деңизге айланып кетиши да мүмкүн. Чыгыштан соккон шамал Сапташ, батыштан соккону Улан деп аталып, кээде эки тең бир убакта башталып, көлдүн ортосунан жолугушканда алаамат бороонго айланып, сууну көктөгү булутка чейин көтөрүп чыгат.

Моторлуу кайыкка түшүп алып, жээкти карасаң жемиш бактар, жүзүмдүктөр, чынар теректер жана үч тилкеленген тоо кыркалары көрүнөт: адегенде жылаңач, колот-колот болуп кеткен бозоргон адырлар, андан жогору кара көк тарткан карагайлуу, көк тулаңдуу жайлоолор, типтик кеткен кызыл аскалар, анын артында чокусун ак кар, көк моңгу баскан асман мелжиген тоо кыркалары. Кооз ландшафт биринен экинчисине өтүп, алмашып турат.

Моторду башкарып жүргөн немец өз тилинде биздин кайдан экенибизди сурады. Апаң биз анын өзүнөн кайдан келгендиги жана ал эмне үчүн Кыргызстанда жашап жаткандыгын сурадык. Көрсө ал озү да, анын ата-энеси да ушул жерде төрөлүштүр. Ал бул райондо көп түтүн немецтер жашай тургандыгын айтты. Чолпон-Ата поселогунда он бештен кем эмес улуттар жашайт экен. Поселок жээгине жыш терек олтургузулган: эки тарабынан сугаруу үчүн каналдар алынган. Алар кенен шоссени

бойлоп көптөгөн километрге созулуп жатат. Бардык үйлөр жемиш бактары менен курчалган, бул жерде магазиндер, ресторан, кинотеатр жана клуб да бар. Посёлоктон короздор кыйкырып, шишкебектин жыты келет. Ачык жердеги үстү ачык мештерде темир шишке сайылган эт бышып жатат.

Балыкчы шаарынын башчысын биз шамал болуп турган күнү жолуктурдук. Биз тынч жерге отуруп алып, ал аял менен аңгеме да курдук. Биз маданият министри Күлүйпа Кондучалова деген аял менен да жолугуштук. Ислам традициясындагы бул өлкөдө ушунчалык көп аялдар жогорку билим алышып, мамлекеттик жогорку постторду ээлеп турушкандыктары таң каларлык. Биз Фрунзедеги Мамлекеттик операнын аял директорун, ал эми бул жердеги курорттун аял башкы врачын эсибизге салып жатабыз.

Биз кыргыз аялдары, өзбек аялдарынча паранжа жамынбаганын билдик. Ошондой эле көп аял алуу да бул жерде анчалык адат болгон эмес. Революцияга чейин аялдар таптакыр укуксуз эле, кыздарды сатып келишкен.

Аялдын боз үйдөгү орду босого болчу экен. Аялы күйөөсүнүн жана анын туугандарынын атынан айтып чакырууга же кайып атасынын жүзүн кароого укугу жок болгон. Ал кездерде аялдардын жыйындарга, чогулуштарга катышуусун уят көрүшкөн.

Кыргыз врачтарынын көпчүлүгү аялдар. Кыргызстанда 700 адамга бир врач, ал эми революциядан мурда 100.000 адамга бир врач туура келген. Ооруканаларда азыр 20.000 койка болсо, революциядан мурда алардын саны жүзгө араң жеткен, 250 кыргыз колхоздорунда

өздөрүнүн торот үйлөрү бар. Мындан тышкары көп сандаган поликлиникалар жапа көчмө амбулаториялар да бар. Кыргызстанда беш медициналык илим изилдөө институту, медреселарды даярдоочу сегиз мектептер бар. Жылына кыргыздын курорттору менен санаторийлерине жүз миңдеген адамдар келет. Бул цифраларды мен Чолпон-Атадан жөнөрүмдө жазып алдым.

Биздин экспедиция сапарын улантууда.

Бүгүн күн түйшүктүү болот, ошондуктан жакшылап тамактанып алгыла деп эскертишти. Ошентип биз эртең менен эрте Ысык-Көлдүн ар түрдүү сорттогу балыктарын, куймак, куурулган тооктун жана койдун этин, дарбыз жеп, ошонун баарын кымыз менен бастырып койдук.

Биз кайрадан эки жагына терек отургузулган жолдо, мындан эки миң жыл мурда Кытай менен Индиядан Римге кант-чай, жибек тартып, басмачылар мекендеген баскынчылар өткөн жолдо, жоокерчилик заманда журт арыбери ооп турушкан тарыхый жолдо кетип баратабыз. Миңдеген жылдар бою элдер каза тапкандарын ушул жолдун боюна коюп келишкен. Жибек жүктөгөн кербендер жолу береке-лүү өрөөндү басып өтөт. Бул жерден шаркырап аккан дарыялар менен тоодон түшкөн булактарды көрүүгө болот, ал эми талаалардагы жана жемиш бак плантацияларындагы арыктарда шылдырап аккан суу жатат. Кыргызстандын асыл топурак жерлери дал мына ушул Ысык-Көл бассейнинин күн чыгыш бөлүгүндө жатат.

Түш болгондо «Кызыл Бирлик» совхозуна келдик. Күтүп турушкан экен. Бизди досторчо кабыл алып, жаш кыргыз агроному бизге чар-

баны көрсөтүп чыкты. Биз чабандар менен да, айыл чарба жумушчулары менен да учураштык, турмуштары кандай экендигин көрүп кетсин деп үйгө кирип чыккыла деп да жатышты, булардын аялдары жана балдары менен да сүйлөштүк. Үйлөрү жаңы, бышык, верандалары кооз, болмолору чоң келгени менен мебелдери жок десе да болот. Боз үйдөгүдөй жерге салынган килемдин же колдолондуп үстүнө отурушат экен.

Совхоз чоң жана көп тармактуу. Бул жерде жемиш плантациялары менен эгин талаасы, бийик тоолуу жайыттар менен кой короолор бар. Совхоздун жайытында 25.000 кой жайылып жатат, койчулар менен болсо радио-телефон аркылуу байланышып турушат.

Кыргыз же шведария тукумундагы уйлардан тышкары совхоздо алтымыш топоз бар. Бул таң калаарлык жаныбар чочкочо коркулдап, куйругу жылкыныкындай, ал эми тоодо болсо эликтей эле жүрө алат экен. Алардын өркөчү бар, жүндөрү да узун келет, аларга өмүрү кар кетпеген, адамдын деми кыстыккан, абасы суюк бийиктиктеги климат жагат. Алар кадимки өгүздөргө караганда алда канча күчтүүрөөк келип, кадимки эле төөгө арткандай жүк артса да болот. Топоздун сүтү каймактай коюу келип, андан жасалган адамды маңдыратчу ичимдикти кыргыздар жуурат деп коюшат.

Кадимки эле уйлар менен топозду аргындаштыруу боюнча тажрыйбалар жүргүзүлүүдө, ушундай жол менен чыдамкай келген жаңы тукум чыгарышып, Тянь-Шандын бийик тоолуу райондорунда да бодо малдарды өстүрүү мүмкүнчүлүгүн алабыз дешет.

Бул совхоздо чочколор да, төөлөр да жок.

Көпчүлүк кыргыздар динден алда качан кол үзсө дагы мурдагыдай эле чочкону арам мал деп эсептешет. Аны көргөндө кандайдыр бир жийиркенүү сезими пайда болот. Тоону болсо пайдасы жок, эскирди деп эсептешет, колдонгонго жеңил тракторду, ылдам жүрүүчү жүк ташуучу машиналарды пайдаланышат. Бул жерде ар кандай типтеги көптогон атайын тракторлор, комбайндар жана башка машиналар бар. Кой кыркуу да ушундай эле механизациялаштырылган жол менен жүргүзүлөт.

Бирок жылкылар дагы эле көп. Кыргыздар атка жүргөндү жакшы билишет, ошондуктан адам баласы жылкысыз жашайт дегенди көз алдыларына келтире алышпайт. Бул элдик бийлөө салты болгон эмес, бирок алар ат үстүндө бийлешет. Эркектер менен бирге аялдар да катышкан алардын ат үстүндөгү оюндарын жана машыгууларын бийдин өзгөчө формасы деп эсептөөгө болот.

Аалыкенин атка чап мине калып, алма бак менен аскаларды аралай чаап жүргөнүн көрүп турам. Бардыгы менин атка минбейм дегениме таң калып, өмүрүмдө атка минип көрбөгөнүмө ишенишпейт. Данияда ат жокпу? Кичинекей жоош атты жетелеп келишип этияттык менен мага тартышты. Николай сүрөткө тартып жатат. Эгер фото дурус чыгып калса, анда мен аны «Орто Азиянын жолдору менен» деген ат менен жарыялайт болчумун.

Совхоздо 1600 адам иштейт. Алардын бардыгы кыргыздарбы же арасында башка улуттар да барбы деп сурайм. Совхоздо он жети улут жашайт дейт директор. Орустар да, немецтер да бар. Совхоздун жумушчулары жана кызматчылары туруктуу айлык жана жерди пай-

далануу менен уйлардын сүттүүлүгүн арттыруу планын ашык аткаргандыгы үчүн сыйлык алышат. Алар профсоюздун мүчөлөрү жана бардык эле өнөр жай жумушчулары сыяктуу айлык акысы менен отпускага чыгуу, социалдык камсыздандыруу, пенсия ж. б. алуу укуктарына ээ. Совхоздо өзүнүн ооруканасы, тиш поликлиникасы, койчулардын балдары үчүн мектеп-интернат, китепкана, балдар мекемелери бар.

Чарба ар тараптуу. Бул жерде буудай, ошондой эле арпа, сулу, картофель, күн карама, кенеп, ашийим жана башка дары-дармек өсүмдүктөрүн өстүрүшөт. Биз жемиш бактарды аралап, жемиштердин ар кандай сортторун көрүп бара жатабыз. 2000 метр бийиктиктеги бул жерге Чүй өрөөнүнө караганда күз кеч келет, андыктан бактардан али да болсо мөмөлөрдү көрүүгө болот. Мындагы алманын кеңири таркалган сорту — **ӨТӨ ЧОҢ** келип, алардын **ар бири** бир килограммга чейин жетип, **өтө** ширин болот. Мындай апорттун мекени Алма-Ата шаары. Ошондой эле бул жерде лимон сары алмалар, түрдүү сорттору жана алмуруттун жаңы сорттору бар.

Жемиш багын аралап биз конок болуучу боз үй тигилип турган көк жайыкка чыктык. Биз профсоюз уюмунун председатели, партиялык уюмунун секретары жана совхоздун 1600 жумушчуларынын жана кызматчыларынын башка өкүлдөрү менен таанышып жатабыз. Ушул жерден кесиптешиңизди жолуктурасыз дешти алар мага. Биздин урматыбызга бир акынды чакырышкан экен, ошонун келишин күтүп жатышыптыр.

Бул жолугушуу мен үчүн күтүлбөгөн бир

чоң кубаныч. Мен ал адамды көптөн бери билем. Ал эч өзгөрбөстүр, тигине жемиш багын аралата атчан бастырып келе жатат. Башында ак калпак, үстүндө көк кемсели бар. Бул «Байыркы адамдардын турмушу» деген китептеги менин таанышым, тиги колуна кондуруп келатканы бүркүт. Бул бир көргөн түшкө окшойт.

Ал ууга алып чыгуучу куш эмес, анык бүркүттүн өзү. Досумдун колундагы калың мээлейге бүркүт күчтүү тырмактарын батырып алган, а башында болсо көзүнө баса кийгизилген териден жасалган томого. Бүркүттү жерге түшүрүп, бакка байлаганда ал кадимкидей шаңкый баштайт. Бүркүт эки жашта экен жана аны при жырткычтарды алууга таптаптыр. Ал түлкүлөрдү оңой эле алат, ошондой эле карышкырларды да капшыра бүктөп, өлтүрө алат экен. Кыргыздар эзелтеден бери эле бүркүттөрдү таптап салып келишкен, алар **ОТО БААЛУУ, себеби бүркүттөр уясын Тянь-Шандын адам жетпеген бийик тоолоруна салышат.**

Бүркүттүн томогосун алганда анын саргыч көзү көрүндү. Анын алдына тирүү тоокту айдап келишти. Бүркүт канатын серпиш жемише коркунучтуу курч тырмактарын батырды, ошондо анын чеңгелинин чоңдугунан тоок көрүнбөй да калды. Анан бүркүт жемиш жээр алдында тооктун жүнүн тумшугу менен таза жула баштады.

Бизди дасторкону жайнаган боз үйгө киргизишти. Тегерете салынган шырдак жана аюунун талпагынын үстүндө олтурабыз, баарыбыз отузга жакын адамбыз. Үй кенен экен. Боз үй дегенибиз ичке жыгачтарды купол формасында сайып, төбөсүн тегерек алкакка бириктирип кийиз менен жаап койгон жай экен. Керегеде

Д. Тсык
Тышкы-Кие, 1964

болсо сайма туш кийиздер, ээрлер жана жүгөн куюшкандар. Жерде бир пече корпо жана кооздолгон үкөктөр турат. Биз тооктун этин, ишин кебек, паллоо, жемиштер, бадыраң, поми-

дор, кыргыздын жанкап панын майга малып жеп жатабыз. Кара чапачтардан кычкыл кымыз куюлуп, чай чынылардан арак ичип жатабыз. Создор сүйлөнүп бири-бирибиздин саламаттыгыбыз. Дания менен Кыргызстандын достугу үчүн которо бердик. Биздин өлкөлөрдү миңдеген чакырымдар болуп турат, жаратылышы да, мамлекеттик башкаруусу да, өткөн тарыхы да жана келечек планы да башка, бирок бир таң каларлык нерсе, биз анчалык деле бири-бирибизден бөлөкчө жат эмеспиз.

Акын — ондүү-түстүү, өз баркын билген адам экен. Ал менин жанымда отурат, ары жагында комузу жөлөнүп турат. Ал 73 жашта болсо да, асман тиреген тоолордон ат ойнотуп, бүркүт таптап, карышкырларга ууга чыгып жүрөт. Биз сүйлөшө албай жатабыз. Мен бул адамга «Байыркы адамдардын турмушу» аттуу китеп жөнүндө жана аны билгениме элүү жыл болгонун, ушундай адам жашап жатканы чын экенин жана бул үчүн өтө кубанычтуу экенимди айтып бере албай жатам. Бири бирибизди түшүнгөндөй жылмаябыз. Карт акын комузга колун созуп, үч кылын толгойт да биздин урматыбызга ырдай баптады. Анын коңур үнү жүрөктү чымыраткан обонду созуп толкутат, балким, менин мекенимдеги скальддар көк тиштүү Горальдын тушунда дал ушинтип ырдашкандыр. Боз үйдүн тышында алиги бүркүттүн шаңшыганы угулат.

Дагы жаңы тамак алып келишип, тизеге жашкандай узун ак сүлгү беришти. Көчмөндөрдүн эски салты боюнча конокко кой союлуп, ал эми биз азыр эле жеп бүткөн тамактар ошого болгон даярдык гапа экен. Биздин бир колубузга чоң кесим куйрук, экинчи колубуз-

га боор карматышты. Бул болсо рюмкадагы аракка болгон прелюдия экен. Булардын бардыгынан кийин кымыз ичип, колдорубузду сүлгү менен аарчыйбыз.

Койдун булоолонгон ысык эти тарелкаларга салынып, урматтуу меймандын алдына баш тартылды.

Мен бул салт жөнүндө уккан элем, ошондуктан менден эмнени күтүп жатышканын билүүчүмүн. Мен макимди алып чыгып, бир кулагын кесип үй ээсине сундум, экинчи кулагын өзүм жедим. Биз стакан кагыштырдык. Андан кийин бир көзүн оюп, биз үчүн ырдап жаткан акынга сундум. Ал жартысын тиштеп алды да, экинчи бөлүгүн менин оозума салды. Экинчи көзүн бүт өзүм жешим керек эле. Ал кара чечекейлүү куду эле кайгылуу адамдын көзүнүн өзү эле.

Биз үн дебестен жай баракат гана жеп жатабыз. Койдун башындагы эт биз болжогондон көп болуп чыкты. Мээни алып жесин деп мага кашык сунуп калышты. Аппак, бир аз катайын деп калган мээ көздөн кийинки жакшы тамактардын бири экен.

Ичим дардайып, барабандай болуп чыңалып чыкты. Чөгөлөп отура калышып, чоң чарага бир нерсе туурап жатышкан эки адамды чочулап карай бердим. Бул койдун этин туурап жатышкан экен, кыргыздардын «беш бармак» деген жагымдуу, өтө таттуу, сүйкүмдүү тамагы.

Менин алдымда толтура табак тамак турат, балким, тагдыр мага ошону ушул Кыргызстандан буйругандыр. Менин көңүлүм тынч, тек гана жай баракат беш бармактан жеп жатам. Ажалым жетсе башка жердегидей эле Азиянын

борборунан деле олуп калармын, ошондо мени жибек жүктөгөн кербенчилердин байыркы жолунун боюна коюшар, балким, кимдир бирөө менин мүрзөмдүн үстүнө кичинекей сары арстандын же беш бурчтуу кызыл жылдыздын сүрөтүн тартып коёр. Эмнени болсо да азыр менин көңүлүм магдырап, тынч.

«Беш бармактан» кийин биз пироженое, жүзүм, чоң-чоң алмалар жапа дарбыз жедик, бирок арабыздан эч ким өлгөн жок. Биз зор адамдарбыз, бирок мен кыргыздарча атка ишенимдүү минип, бүркүт таптап, кырышкыр алдырбасам дагы, тамакты алардан кем жебегендигим менен өзүмчө сыймык күтүп калдым. Менин бет алдымда олтурган кичинекей күлүңдөгөн көздөрүнүн тегерегинде бырыштары бар кең пейил, монгол чалыш эткээл койчу өзүнүн бала кезиндеги карышкырга ууга баргандыгын айтып отурат. Ал кезде койчуларда таяктан башка мылтык деген болгон эмес, алар карышкырды атчан кубалап жүрүп эсин оодарышып, карышкыр чалкасынан түшүп жатып калганда, тумшукка чаап өлтүрүшчү.

Карышкыр койчулардын эң жек көргөн жырткычы. Ал эми дыйкандардыкы болсо — жапайы чочколор. Себеби, алар тумшугу менен жер түртүп, сепкеп аптыкты жана жемпштин баарын бүлдүрүшөт... Бирок баарынан жаманы тоо кирписи, алар түп ичинде бакчага келип алышып, жемпш бактарынын кабыгын кемпирип, алмаларды өзүнүн ийнесине сайып алып, атайын эле кара саап жүзүмдөрдү бүлдүрүшөт. Аюулар да жемпш уурдашат, бирок алар анчалык кескилик кылып тымден тым эле бүлдүрө беришпейт. Бул жердеги токойдо аюулар да көп болот.

Мындан ары тамак жээго кубатым келбей калды. Биз төрт сааттан бери тамак ичин олтурабыз. Ал эми кечке чейин «Жети-Өгүздө» да болушубуз керек, балким, биздин урматыбызга деп алар да бир кой союп ташташкандыр. Биз сааттарыбызды карадык. Арак да, кымыз да ичпей койгон биздин шоферубуз өзүнүн ЗИМини от алдырып жатат, коштошуп керек. Эски таанышымды акыркы жолу көрүп олтурам, ал кийиз ак калпагын топусунун үстүнөн кайрадан кийип, бүркүтүн колуна кондуруп алып, үстүндөгү көк кемсели менен машинанын жанында турат. Анын ары жагында аскасы асман тиреген токойлуу, ой-талаалуу, кайберендер жойлогон ак карлуу тоо жатат.

Биз кайрадан жолго чыктык. Биздин оң тарабыбызда калган Ысык-Көл жакын көрүнүп, анын чыгыш жээгине жанаша берип, көлгө куюп жаткан Түп суусун басып өттүк. Жол түштүккө бурулуп, биз гүл аңкыган дүйнөгө кирдик, жолдон атчан, машиначан көп кишилер жолуга баштады. Жолдун эки тарабына тыт жыгачтары отургузулган.

Жол өр тарта баштады. Биз далысын күнгө салып, бая чокусундагы карлар Ысык-Көлдүн үстүндөгү булут өңдөнгөн тескей Ала-Тоого жакындап баратабыз.

Чоң жолдон бурулуп, күпүлдөгөн дайралуу өрөөнгө түштүк. Жол азыр ийри-буйру болуп, тик жогору көтөрүлө баштады, кызыл, жашыл, сары тоолор. Суунун жээгиндеги таштак жерде бир топ тоолор жатат, алар баштарын бурушуп бизди ээрчий карашат, алардын арасында мойнун кулач кылып жетиле элек өркөктөрү бар бир нече жаш тайлактар да жатат. Түздө бир нече боз үй бар экен. Биз койчуларды жа-

на короо-короо койлорду жолуктурдук, бирок мен өмүр бою койдун көзүн карай албастырым...

Токой аралап баратабыз. Тянь-Шандын кара көк тарткан шыңга бойлуу, бийиктиги үч метр келген карагайлары парктагыдай бири биринен бирдей аралыкта турушат, ал эми анын арасында болсо, буралган көк чөп, жайнаган гүлдөр. Өрөөн кууш тарта баштады. Бурканшаркан түшкөн дарыянын аркы жээгинде типтик чыккан аска көрүнөт. Бир аздан кийин ошондой эле кызыл таштан бүткөн бир кызык формадагы аска көрүндү. Бул «Жети-Өгүз».

Ушул «Жети-Өгүз» жөнүндө Аалыке бир легенда айтат, бирок мен түшүнө албадым. Өгүздөр ушул өрөөндүн калкы согушта бүт кырылгандан кийин таш болуп катып калган имиш. Бирок аскалар өгүзгө такыр окшошпойт, анын үстүнө алар жетөө эмес, аз болгондо жыйырмадай бар. Бул кызыл асканын фонунда өскөн карагайлуу капчыгайынан карасаң мөңгүсү көрүнүп турган бул таң калаарлык өрөөндө минералдык ысык булактар көп экен, радиоактивдүү булактар да бар. Алардын тереңдиги үч метр келип, алардын дарылыгы байыркы замандан бери эле белгилүү дешет. Өрөөндүн бул жеринде буддалардын жазуусу бар аска бар, анда дал ушул ысык булактар жана саккайып кеткен адамдар ыраазычылыгын билдиришип, койдун майын алып келишкендиги жана аны менен аскаларды майлагандыгы тууралуу айтылат.

Азыр бул өрөөндө жаңы курорт, деңиз деңгээлинен 2500 метр турган кыргыздын Карловы Вары курорту бар. Буга Советтер Союзунун ар кайсы бурчунан ревматизмден, аш ка-

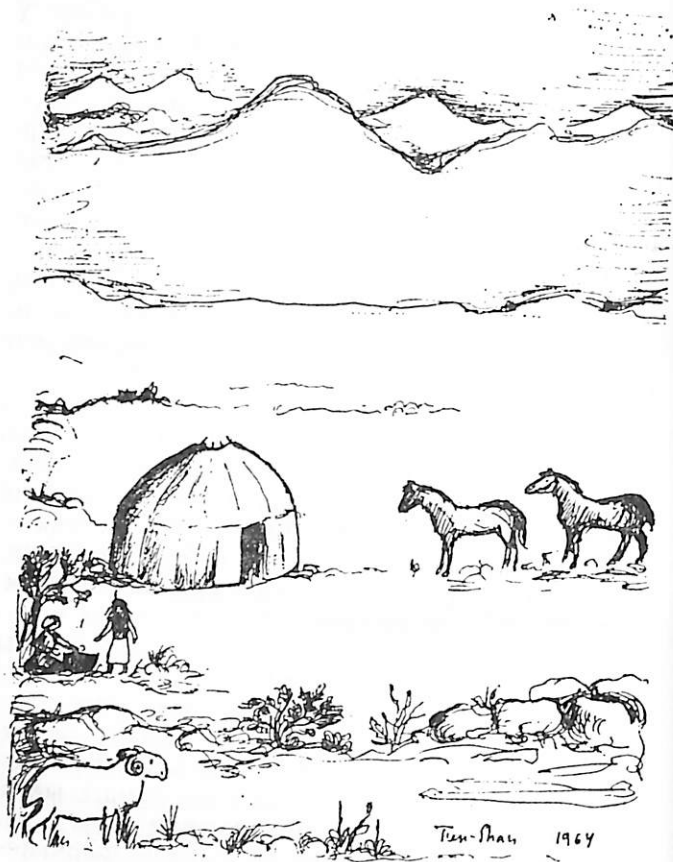
De suu Tula - Jetu-Cguz
10/4 1964.

зан жана нерв ооруларынан айыгуу үчүн ки-
шилер келишет. Бул белгилүү курорт, ал эми
жер алдынан атылып чыккан ысык булактар
башка минералдык сууларга караганда ото бай
жана дарылыгы да зор.

Башкы врач болуп иштеген кыргыз жигит
булактарды да, ванналарды да, дарылоо үчүн
керек болуп жаткан ар түрдүү атайын каби-
наларды да көрсөтүп чыкты. Түпкүрдөн ким-
дир бирөө дем алып жаткандай бир калыптагы
ритмикалык кыймылы менен таң каларлык
түрдө суусу кайнап чыгып жаткан, тереңдиги
километрге жеткен булактарды да көрдүк.

Бат эле күүгүм кире баштады. Төбөдөгү
ачык жылдыздар карагайлардын, жети өгүз-
дөрдүн жана ак кардуу чокулардын үстүнөн
жымындашат. Бизди атайын меймандар үчүн
тигилген боз үйгө алып бара жатышат, ал жер-
де бизди эң сонун кечки тамак күтүп турган
эс. Бул жерден биздин келишибизди белгиле-
гени чогулуп олтурушкан жергиликтүү совет-
тин, совхоздун кызматкерлерин жолуктурдук.
Биз кымыз ичип жатабыз, сөздөр сүйлөнүүдө,
мен дагы өзүмчө сөз таап, биздин да толкун-
дообузду, ыраазычылыгыбызды билдирейин деп
аракеттенип жатам.

Жеңил тамактардан кийин койдун эти тар-
тылды. Адегенде чоң-чоң кесилген куйрук-боор,
андан кийин эт, акыр аягында кадырлуу мей-
манга кулагы бар, көзү бар, мээси да бар баш
келди. Бир кулагын мен Советтин председате-
лине, бир көзүн — башкы врачка сундум. Экин-
чи көзүн ичиркенбей туруп өзүм жеп алдым.
Ара-чолодо арак аралаштырып турганды унут-
паса, мындай майлуу тамакка медицина каршы
эмес. А эми ооруканага жатууга же операция
жасоого туура келген болсо — алар бул жер-
ден бир нече кадам эле жерде. Койдун башы-
нан кийин беш бармак тартылды. Биздин экс-
педициябызга бир кичинекей ак тамды ыйга-
рышты. Ал курорттун имаратынан анча алыс
эмес жерде экен. Терезеден суунун шаркыра-
ганын угуп жатабыз, сээрүүн аба. Кимдир би-
рөө камкордук кылып, түн ичинде ичсин деп
кымыз алып келип коюптур. Биз бул жерде
бир нече күнгө калууну чечтик.

8

Күн сайын кымыз, куймак жана капуста кошкон эт. Бээнин ачыган сүтүндө «С» витамини көп болот жана кыргыз санаторияларында туберкулезду, анемияны, аш казандын өнө-

көт болуп калган катарр оорусун, неврастения жана көптөгөн башка ооруларды атайын кымыз менен айыктыруу курсу жүргүзүлөт. Пациенттерди күнүнө бир нече литрден кымыз ичүүгө көндүрөт, алар эртең мененки саат алтыдан баштап, мерчемдүү мезгили менен жарым литрден ичиپ отуруп кечки саат бешке чейин ичишет. Дарылоо мөөнөтүнүн бардык мезгилинде алар бир аз ала күү болуп жүрүшөт.

Бул аймакта курорттор да, ысык булактар да көп. Эгерде ысык булак жана кымыз жардам бербеген күндө дагы оорулууну бул жаратылышы кооз жердин өзү эле соолордун катарына кошчудай көрүнөт.

Биз Жети-Өгүз суусун бойлоп, таш жол менен келатабыз, шаркыратмалар көк мелжиген бийиктиктен кулап жатат. Тескей Ала-Тоонун кардуу чокуларын ашып түшөөрүң менен 4000 метр бийиктиктеги кенен жайлоого алып баруучу жалгыз аяк жол капчыгай аралап өтөт экен. Бул жердеги токойдо аюу, сүлөөсүң, ал эми чегинин үстү жагында илбирс жана тоо эчкилер болот.

Биз бул аймактын борбору Пржевальск шаарына келдик. Ал 1800 метр бийиктикте жайгашып, чоңдугу жагынан Хельсингёрге барабар. Бул Ысык-Көлдүн чыгыш жээгиндеги маанилүү порт. Порт шаардан бир чакырым аралыкта турат. Мурда шаар Каракол деп аталчу, бирок ага 1889-жылы бешинчи жолку Орто Азиялык изилдөө экспедициясынын тушунда ушул жерде өлгөн улуу окумуштуу географ Н. М. Пржевальскийдин ысмы коюлган. Ал шаардын четине көмүлүп, ошол жерге өткөн кылымдын стилиндегидей аскага конгон чоң

бүркүт, боорунда крест жана Азиянын карта-сындагы Пржевальскийдин экспедициясынын колого түшүрүлгөн рельефи, изилдөөчүнүн портрети бар эстелик турат. Эстеликте мындай деген жазуу бар: «Николай Мпхайлович Пржевальский. Орто Азиянын биринчи изилдөөчүсү. 1839-жылы 31-мартта туулган. 1888-жылы 29-октябрда дүйнөдөн кайтты».

Шаардын астында шосседе мектеп окуучулары бизди гүл менен тосуп турушуптур. Кара чачтуу жана ак алжапкыччан кыз менин урматыма соз сүйлөдү, анын созуно эрибес үчүн жүрөгүң таштан жаралышы керек. Мындан 25 жыл мурда мектептеги балдарды кандайча бузуп жаткандыгы тууралуу роман жазган элем. Педагогикалык принциптери Данияныкына айырмаланып турган жана окутуучулары балдарга күч көрсөтүү деген нерсени ойлоп да койбогон Пржевальск пединститутун көрүп кетиңиз деп мени чакырышты. Менин мекенимде мектепте балдарды урууга уруксат бар экенин, билимдүү мугалимдерибиз балдарды урмайынча окута алышпай тургандыктарын ачыктан ачык эле моюндарына алышкандыктарын кыргыздарга айтып берүүгө бетим чыдабады.

Пржевальск педагогикалык институтунун ректору кыргыз жигит бизди жаңы имаратты аралатып көрсөтүп жатат. Бул жерде 1400 студент окушат. Аларга 109 окутуучу сабак берет. Мында окуучулары, окутуучулары болуп 18 улуттун өкүлдөрү бар. Сабак кыргыз тилинде жүрөт. 400 орундук жатакана да бар, келерки жылы 460 орундук жатакана курулат. Азырынча жекече үйлөрдө турган окуучуларга окуу жайы үй акысын төлөп жатат. Окуучулардын 70 процентти жашоого толук жеткиликтүү сти-

пендия алышат, стипендиялар студенттик советтин чечими боюнча берилет. Кыргызстанда жалпыга милдеттүү сегиз жылдык окуу киргизилген, жакында жалпыга милдеттүү он жылдык окуу киргизилет. Пржевальскиде торт мектеп, музей, эки театр жана шаардын ортосунда чоң парк бар. Кочолору кудум эле Фрунзениндей, үйлөрдү жашырып турган бир нече катар тигилген багы бар. Бул жердин теректери бийик келип, алардын агыш жоон бутактары ушунчалык жанапша тургандыктан өзүнчө эле бир дубалдарды түзөт.

Токмоктогудай эле бул жерде да дунгандар көп жашайт экен. Шаарда буддистердин таасири тийгендигин далилдеген укмуштуудай оюп жасаган дунгандардын жыгачтан салынган мечити бар. Бул аймакка өсүмдүктөр жакшы осот. Каракол дарыясынан эгин талааларына, жемиш бактарына, жүзүмдүктөргө тарам-тарам арыктар созулуп жатат.

Биз куйрук-боор жана эт жеп жатабыз, баягыдай эле менин алдыма койдун башын тартышты. Анап «беш бармак» алып келишти. Бул көк шиберлүү жайга жакын эле жерге жайгашкан аскер санаториясындагы офицерлер да катышып олтурушат. Мен койдун бир көзүн кыргыз офицерге сунуп жатып, кыргыз солдаттары Москваны коргоого катышканын, алар биздин өлкөнү бошотууда да жан аябай салгылашканын, биздин көптөгөн жердештерибиздин өмүрүн сактап калгандыгын эске салып жатым.

Эртеси күнү чыгыш тарапка жөнөдүк. Биз биринчи жолу бүркөк күндү көрүп отурабыз. Айлананы туман каптап, ар карлуу чокулар көрүнбөй калды. Буердин жери таштак, каксоо

келет экен, тоо этегиндеги жайыкта кышкы короолор көрүнөт.

Биз эс алганы булакка келип токтодук. Бөтөлкөдөгү аракты сууга салып коюп, кургактан жеп олтурабыз. Бул өзү майлуу куйруктардан, боорлордон жана койдун баштарынан кийин табылбаган сонун тамак болду. Күндүн көзү көрүнүп, туман таркай баштады, бардык жагынан тоо менен курчалган ажайып бир соңун көрүнүш ачылып бара жатты.

Биздин жолубуз түштүктү көздөй кытай тарапка кетип баратат. Жол улам жогорулап, жүрөгүмдүн кагышынан жана дем алуумдан улам абасы суюк бийиктикке көтөрүлгөндүгүбүздү сезип жатам. Мындан алты жүз жыл мурда аксак Темирдин аскери турган узун капчыгай менен кетип баратабыз. Биз 3000 метр бийиктикте турган Санташ ашуусуна жакындап калдык. Санташ — саналуу таш дегенди билдирет экен. Темирдин колу ушул өткөөлгө келип токтогондо кол башчы ар бириңер бирден таш алып, жолго койгула деген экен деп айтып келатты Аалыкем. Өткөөлдүн дал орто ченинде адамдар тургузган тоодой таштарды көрдүк.

Темирдин колу улуу жеңишке ээ болуп кайра кайтканда ар бир жоокер кайрадан ошол таштардан бир бирден кармап кетишмек. Бирок тоодой үйүлгөн таш кебелген эмес, себеби ушунчалык көп адам кыргынга учураган экен. Бул тоодой үйүлгөн таштар өлгөндөр өздөрү курган эстелик. Бул өткөөлдөн биз көк жашыл түзгө туш келдик. Бул жерден тоолор да, мөңгүлөр да жапыс көрүнөт. Бул тегиз жерде агып жаткан суунун жээктери да жапыс сыяктуу. Биз чек арага жакындап калдык, тээ түштүктөгү чокулардын ары жагында — Кытай.

Алдыбыздан чыккан атчан койчулар өздөрүнүн боз үйлөрү турган кичинекей өрөөнгө барчу жолду көрсөтүштү. «Кош келипсиздер» — дешет бизге кең пейил эркектер жана аялдар. Алоолонгон отко кумарланып олтуруп, чоптун арасынан азыр эле союлган койдун канын көрдүк.

Жасалгалуу, кенеп боз үйдө аюу талпактын үстүндө отурганбыз. Керегеде мылтык, ээр-токум плиннип, жерде болсо биз түнкүсү жамынып жата турган түркүн жууркан-төшөктөр жыйылып турат. Жүгөн куюшкандары ар кандай тыйындар менен кооздолуштур, быякка кандайча келип калганын билбейм, Иосиф Францтын сүрөтү түшүрүлгөн талер да жүрөт.

Алдыбызда жаңы жабылган кыргыздын наны, түркүн даамдар, арак да, тиш какшаткан кымыз да турат. Иңир капыстан эле кирип келди, чырагдан жагылды, биз куйрук-боор жеп жатабыз. Мага дагы баш тартышты, мен бир кулагын кесип алып, үй ээсине сундум. Бирок көзүн Аалыкеме чыгарып бердим, канча айтканы менен бул жер анын киндик каны тамган жер эмеспи. Жер шарынын кайсы гана жеринде болбоюн, мындай кооз жаратылышты, мындай меймандос адамдарды көргөн эмесмин.

«Беш бармак» жеп жатып врачтын ченеп жазып берген арагын ичүүнү да унуткан жокпуз. Анан дипломат чет мамлекеттерде жүргөндө жерин сагынып өзү чыгарган узун сабак ырын ырдап кирди, бул өлкөдө бир болгон адам аны сагынбай кой алабы?

Боз үйдө кыргыздын улуттук көйнөгүн кийген жашыл чыптамачап, башында үкүлүү кундуз тебетейи бар кыз отурат. Анын чачы он сегизге бөлүп өрүлүштүр, бул анын он сегиздемин

дегени. Биз андан сураганда ал орто мектепте окурун айтты. Эмдиги жылы мектепти бүтүргөндөн кийин театралдык институтка барат экен. Анын атасы чабан.

Биз Аалыкем эжообуз боз үйдөн тышка чыгып, асмандагы сансыз жылдыздарды карайбыз. Алар дүйнөнүн башка жерлерине караганда чоң да, ачык да келет. Аалыкем: Чоң Жетиген жылдызды көрсөтүп, Даниядан бул жылдызды көрсөздөрбү?,— деп сурады. — Көрөбүз, аны ар дайым карап туруп, Аалыке, сизди эстеп, Данияда да, Кыргызстанда да биз көрүп турган жалпы неберебиз бар экен деп кубанам,— дедим.

Бул — «Жетиген» деп аталат,— дейт кыргыз адабиятынын атасы. — Жетиген — бул жети ууру. Алар алтын мамыга байланып коюлган кыргыздын кичинекей тулпарын уурдап кеткилери келишет. Кыргызча аны «Алтын казык» деп коюшат.

Кыргыздын кичинекей тулпарын эч качан уурдап кетпесин деп «Алтын казыкты» жана ууруларды карап-багып турган адамдардын ар дайым болушу өтө зарыл.

Тиев Шам
1964

ТУУЛГАН КҮН

Өткөн жылы Кыргыз ССРине барган кезимде акын Аалы Токомбаев менен таанышкандыгым үчүн өзүмдү абдан бактылуумун деп эсептедим. Бул акынды кыргыз адабиятынын атасы деп айтууга болот, анткени, анын ырларынын бири кыргыз тилинде биринчи болуп жарыяланган поэтикалык чыгармалардын бири эле.

Бул 1924-жылы 7-ноябрда «Эркин-Тоо» газетасынын биринчи саны чыккан күн болду. Ошол убакытка чейин кыргыз тилинде басма сөз болгон эмес. Ошондой эле кыргыздын жазуусу да болбогон. Ырчылар тарабынан түзүлгөн ар түрдүү ырлар эл арасында ооздон-оозго көчүп, жатка айтыла турган, элдик жомокчулар миңдеген жылдар бою эң зор улуттук эпостун оозеки традицияларын сактап келе жатышат.

Акын Аалы Токомбаев өзүнүн 1904-жылы туулгандыгын билет. Бирок көчмөн элдер календарды анчалык түшүнө бербеген, ошол себептүү акын өзүнүн туулган айын жана күнүн билбейт. Ошондуктан ал 7-ноябрда туулганмын деп өзүнчө эле тандап алган.

Мен Кыргызстанда туулган күндөрү 7-ноябрга туура келген көп кишилерди кезиктирдим. Бул дата — Орто Азиядагы өлкөлөрдүн жашай баштаган күнү болуп эсептелет экен, бул өлкөлөрдүн маданиятынан таптакыр кем

калышпайт. Кыргызстандын эң сонун борбор шаары Фрунзеде маданияттын Копенгагендигидей эле мекемелери иштеп жатат: мында китепканалар, мектептер, театрлар, опера, музейлер, көркөм академиясы, илим-изилдөө институттары бар жана аларга кыргыздар жетекчилик кылышат.

Тарыхый кыска мезгилдин ичинде Кыргызстанда иштелген нерселердин бардыгы эң эле сонун жана ал куду укмуштуу кереметке окшоп кетет. Россияда турмушка ашырылган революция Азиянын терең түпкүрүндө кичинекей гана бир элге жаңы турмушту тартуу кылган, бул эл бир кездерде бүт кырылып кетүүгө дуушар болгон эле.

Батыштагы буржуазиялык басма сөз начар өнүккөн элдер деп аталган элдердин келечегин жана колониалдык элдерди өнүктүрүүгө байланыштуу болгон проблемаларды камкордук менен талкууламыш болуп жатышат. Империализмдин өкүлдөрү «ак адамдын кыйын милдети» жөнүндө, ошол элдер жөнүндө камкордук көрүүнүн «гумандык зарылдыгы» жөнүндө эң эле барып турган эки жүздүүлүк менен айтышат. «Боштондукка чыгаруунун» капиталисттик формалары кандайча экенин биз Вьетнамдап көрүп олтурабыз: алар элди кырып жок кылууну, папалмалардын жана ууландыруучу газдардын жардамы менен элдерди турмуштан ажыратып, биротоло ойрондоону көздөйт. Ал эми биз Кыргызстанда социалисттик жол менен боштондукка чыгаруунун натыйжаларын да көрүп турабыз.

Кыргызстан — дүйнөнүн кичинекей гана бир бөлүгү. Бул — жападан-жалгыз гана улут болуп эсептелбейт. Анын тарыхы улуу орус ре-

волюциясынан башталат жана анын адамдары
өздөрүнүн туулган күнүн 7-ноябрда майрамда-
шат. Кичинекей кыргыз элинин тарыхы — жер
шарындагы калктын үчтөн бир бөлүгүн өз ку-
чагына алган боштондукка чыгуу жана өсүп-
өнүгүү процессинин, менин муундарымдагы
адамдардын өмүр жылдарына толук сыйган
процесстин жөнөкөй, эркин тандап алынган
мисалы гана болуп эсептелет.

Биз абдан чоң өзгөрүүлөрдүн убагында жа-
шап жатабыз. Өзүбүз тилегенге караганда,
биз жашап турган жылдар алда канчалык тынч-
сыз. Биз таптардын күрөшү күчөп жаткан
убакытта жашап жатабыз. Биз согуштун эң
жаман азап-тозокторун, фашизмдин кутурган
иттей асылганын, жумушсуздуктун эң жаман
кесепеттерин баштап өткөрдүк. Биз илимдин
сатылгычтыгын да, искусствонун алдастаганын
да, турмуш агымындагы коркунучту жана тур-
муштун кубанычтарын да, учуру келгенде та-
лант менен соодалашкандыкты да көрдүк.

Кыргызстанда адамдар социализмдин улуу
максаттарына жетишкен. Мында кыял да, тео-
рия да сезилерлик жана көзгө көрүнөрлүк чын-
дык болуп калган. Кыргыз адабиятынын атасы
деп атоого мүмкүн болгон Аалы Токомбаев
ушул кезде өз республикасынын Жогорку Со-
ветинин депутаты болуп турат. Ал өзүнүн туул-
ган күнүн 7-ноябрь деп атайылап эле тандап
алган. Бул — анын элинин жана башка көп
элдердин туулган күнү, бул бүткүл адамзаттын
улуу күнү.

~~35~~ T.

